

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за Историју

Мастер рад

**Историјско у романима Михаила Лалића „Лелејска гора“ и
„Хајка“**

Ментор:

др Мира Радојевић

Студент:

Аљоша Поповић ИС18/3

Београд, јун 2019. године

Предговор

Водећи се тиме да је књижевно дјело важан историјски извор или: „Да је књижевно дело својеврсно сведочанство свог времена и да садржи за историчара вредне чињенице, које у литературу неминовно доспевају, јер је сваки писац одређен околностима у којима ствара, и хтео не хтео, производ је и учесник историјског процеса.“¹, за тему истраживања изабрао сам управо књижевна дјела, романа Михаила Лалића, „Лелејска гора“ и „Хајка“.

Михаило Лалић је радњу ова два романа смјестио у вријеме Другог свијетског рата, до сада највећег ратног сукоба у историји човјечанства. Наиме, радња романа се одвија у пограничним дијеловима Црне Горе према Србији, у области Полимља када су снаге партизана или снаге народноослободичког покрета биле у потпуном расулу у Црној Гори, током 1942. и почетком 1943. године. Главни ликови у романима су припадници партизанских јединица, прича о њиховим судбинама, о борби за голи живот, након што су заостали у планинским беспућима Црне Горе за главнином партизанских снага која се тада повукла према источној Босни.

Прије свега, циљ овог рада биће да се одређени догађаји у наведеним Лалићевим романима сагледају у контексту Другог свијетског рата, како на територији цијеле Југославије, а нарочито на територији Црне Горе. Узевши у обзир да „књижевност носи стање, процесе, атмосферу, и дух времена“², ова два романа представљају важан историјски извор за период Другог свијетског рата у Црној Гори, када је буктио свеопшти грађански, вјерски и етнички сукоб. Важно је рећи да су ова два романа значајна јер приказују обичног човјека у ратном вртлогу и све оно са чим се он суочава у тим тешким временима. Поред тога, улога обичног човјека или обичног ратника, револуционара, герилца, војника је веома важна у рату, јер како каже и Андреј Митровић: „Да правац политичких кретања умногоме зависи од тога како своју улогу схватају управо обични људи, што и јесте упркос свему супротном једна од сталних чињеница европске историје након велике француске револуције.“³

¹ Г. Милорадовић, *Историјско у роману „Радецки мариш“ Јозефа Рота*, Годишњак за друштвену историју, год. IV, св. 2-3, 1997, стр. 241.

² Исто, 242.

³ А. Митровић, *Историјско у Чаробном брегу*, Београд 1977, 72.

У раду ће бити покушано да се дође до идентификације одређених историјских догађаја, појава и процеса из наведених романа, као и да се разумије пишчево схватање историје, друштва и времена о коме пише. Наравно, уз одређену дозу обазривости, јер се ради о романима који су често већински плод пишчеве фикције, као и због могуће пишчеве субјективности и пристрасности, јер је и он сам био учесник Другог свијетског рата и припадник партизанског покрета о коме и пише. Према томе, пажња ће бити посвећена свему ономе што је историјско у Лалићевим романима, од догађаја до могућих стварних историјских личности, али и томе да се објасни који ликови у роману отјелотворују које политичке програме, да ли представљају могућу персонификацију нечега и шта нам писац симболички поручује. Такође, да ли постоји прототип за лик из дјела, да ли има нека личност из живота коју је користио када је градио лик ? Да ли је то умјетнички лик, облик исказивања пишчеве идеје или копија стварности ?

Пошто се радња романа одвија током Другог свијетског рата у Црној Гори, како је већ напоменуто, а тема која доминира јесте братоубилачки рат између четника и партизана, у раду ће бити ријечи о том сукобу, његовим узроцима као што су „лијева скретања“, о њиховим посљедицама које су довеле партизански покрет у стање у којем се налазио током 1942. године. Што заправо и представља историјски оквир наведених Лалићевих романа.

У раду ће бити кориштена стручна историографска литература која се бави Другим свијетским ратом у Црној Гори, италијанском окупацијом Црне Горе, грађанским ратом четника и партизана, као и мемоари учесника народноослободилачке борбе у Црној Гори. Поред тога, и стручни историографски радови који имају за предмет истраживања неко књижевно дјело.

Увод

Михаило Лалић је рођен 7. 10. 1914. у Трепчи код Андријевице, у сељачкој породици. Рано је остао без родитеља, па су рођаци помогли да се школује. Основну школу завршио је у Трепчи, гимназију у Беранама, а правне науке је студирао у Београду, гдје је, са прекидима, остао од 1933. до почетка рата 1941. Студирао је и радио: као разносач млека, у експедицији „Политике“, као репортер „Правде“. Истовремено је учествовао у раду организација револуционарног покрета. Члан СКОЈ-а је постао 1935, а члан КПЈ 1936. Био је партијски и омладински руководиоца. Због револуционарног рада хапшен је више пута, а једном је остао у затвору близу 6 мјесеци.

После априлског рата 1941, враћа се у завичај, гдје ради на припреми народног устанка и учествује у борбама, најприје против окупатора, а од почетка 1942. и против четника. Након одступања партизана за Босну, враћен је на терен као партијски радник; током љета 1942. остаје усамљен, без веза и директива, пада у руке четника, који га одводе у колашински затвор и осуђују на смрт. Њемци средином маја 1943. заузимају Колашин и одводе га у логор у Солун (Грчка), гдје ће остати до јуна 1943. до августа 1944, када је успио да побјегне у грчке партизане. Крајем 1944. враћа се, преко Италије, у земљу, да би у ослобођеном Цетињу наприје радио у листу „Побједа“, затим у Покрајинском комитету на оживљавању културних дјелатности. Током 1946, заједно са Мирком Бањевићем и Јанком Ђоновићем, покрене часопис „Стварање“. Крајем 1946. прелази на рад као уредник „Борбе“, а неко вријеме ради у „Књижевним новинама“. Године 1955, напушта „Борбу“, покушава да живи од књижевног рада, а потом ступа у Издавачко предузеће „Нолит“, гдје остаје на дужности уредника до пензионисања 1965. Лалић је заједно са В. Глигорићем и Б. Ђопићем и другима, покренуо 1955. часопис „Савременик“. Био је савезни народни посланик, члан Управе Удружења књижевника Србије, члан Савјета Федерације, члан СК СКЈ. Био је члан Српске академије наука и уметности од 1963, и члан и потпредсједник Црногорске академије наука и умјетности од 1973. Одликован је за ратне и поратне заслуге. Носилац је Партизанске споменице 1941. Добитник је свих највећих књижевних награда: Тринаестојулску награду СР Црне Горе три пута, Награду Савеза књижевника Југославије, Његошеву награду за „Лелејску гору“, Октобарску награду Београд за „Хајку“, Нинову награду и Награду

Народне библиотеке СР Србије за „Ратну срећу“, Награду Авноја и др.⁴ Живио је у Београду и Херцег Новом, а преминуо је у Београду децембра 1992. године.

Као и већина осталих црногорских писаца, његових савременика, развио се и стварао у београдском књижевном кругу, али је и он, у још већој мјери него они, тематски везан за стварност Црне Горе и као писац поникао је са њеног духовног тла. Развио се у предратном покрету напредне литературе као припадник најмлађег нараштаја социјалних писаца. Његови први књижевни учитељи били су Јован Поповић и Ђорђе Јовановић, идеолози друге „новореалистичке“ фазе у покрету социјалне литературе. Прве радове, пјесме и приповјетке, почео је објављивати од 1935. али је запажен тек после рата. Његове прве књиге, збирка пјесама „Стазе слободе“ и збирка приповједака „Извидница“, обе изашле 1948. показале су да је он више прозаиста него пјесник, док је трећа књига „Свадба“ из 1950. открила његове склоности ка роману. Иако је после објавио још четири збирке приповједака, Лалић је своје стваралачке могућности у потпуности изразио у роману, а не у приповјетци. У „Свадби“ је ријеч о ратној драми на сјеверу Црне Горе: живот заробљених партизана и интернираних родољуба у колашинском затвору, депортација затвореника на друго одредиште и бијег групе одважних на слободу. Лалић раскида са простим приласком темама из НОБ-а, са сликањем у црно-бијелој техници, својственим југословенској ратној и послератној прози, вриједности његовог романа постају: епска једноставност и елементарност, изворно приповједање, упечатљивост ликова и ситуација, драмска напетост радње. Након „Свадбе“ услиједио је низ циклички повезаних романа што чини неформалну трилогију о интелектуалцу Лади Тајовићу и његовим ратим доживљајима: „Зло прољеће“ из 1953, „Лелејска гора“ из 1957, и „Хајка“ из 1960. Њима се придружују још два романа чији су јунаци споредне личности из претходних: „Раскид“ и „Прамен таме“.

Радња се збива као и у „Свадби“, иза ватрених линија, у позадини, и илегалности, у затворима и логорима. Али су романи сасвим различити. Док је „Свадба“ класично реалистичко дјело, остала су претежно модерни психолошки романи испричани техником унутрашњг дијалога а неки су уз то исприповједани у првоме лицу. Техника модерног романа, отјеловљена најприје у „Зло прољеће“, добила

⁴ М. Лалић, *Хајка*, Сарајево 1989, 478-480.

је блиставу примјену у „Лелејској гори“, најбољем Лалићевом дјелу и једном од најзначајнијих југословенских послеријатних романа.⁵

Читајући „Лелејску гору“ и „Хајку“ и пратећи радње већине Лалићевих романа, и пратећи Лада Тајовића као главног јунака те Лалићеве трилогије у коју спадају „Зло прољеће“, „Лелејска гора“ и „Хајка“, а са друге стране пратећи Лалићеву биографију: Андријевица као мјесто рођења, Беране, Колашин, мјеста која се стално помињу у његовим романима, Београд, студије и учествовање у тада илегалном комунистичком покрету, и све друго, сасвим је јасно да је писац много аутобиографског унио у своја дјела. Поред јасног аутобиографског ту је још много онога што је Лалић преузео из стварности. Једном приликом у једном интервјуу је рекао: „Без примјера из стварности нијесам могао да измислим, ни да напишем. Но, чини ми се да су у сличним ограничењима били погођени и велики и модерни – не само Балзак и Достојевски, но и Пруст, Џојс, Бекет. Ваше питање ме подстиче да се подсјетим како сам бирао те узорке из живота. Често то није зависило од времена посматрања: забљеснуо ме неки савременик с три-четири ријечи јаче него неки други са три дана приче. Неког сам дуго проучавао, па опет није ништа испало: себе у њега нијесам успио да удјенем, а без себе не може ништа да се оживи.“⁶

Дакле, сасвим је јасно да је историјско у романима Михаила Лалића, како каже Андреј Митровић за „Чаробни бријег“ Томаса Мана: „Сплетено ид аутобиографског и неаутобиографског, од доживљеног и од промишљеног, да су ова два садржаја међусобно чврсто срасла, али се могу и разлучити.“⁷ У центру збивања Лалићевих романа „Лелејска гора“ и „Хајка“ је човјек и његова борба са самим собом, и са свиме оним на шта околности као што су усамљеност, рат, страх и све друго, тјерају човјека. Како се он заправо понаша у тим околностима, у том окружењу и том времену, и на који начин размишља. Да ли је све то човјеков ток свијести или нешто друго, психологија би могла боље објаснити. Но, било како било, и Михаило Лалић је може се рећи, како пише Андреј Митровић за Томаса Мана: „Оком посматрача-уметника трагао за човековим животом, али је у ствари истраживао човека у свом времену.“

⁵ Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд 1996, стр. 510-511.

⁶ http://politikin-zabavnik.co.rs/pz/tekstovi/ima-li-secer-veze?fbclid=IwAR1o9sXtbvSfKrHzhj2ealaq6fuYQJoKum0I9C_kAyAkCOhaEzak0LTJaG4

⁷ А. Митровић, *Нав. дело*, 32.

Међутим, поред тога што је „Лелејска гора“ или „Хајка“, „модерна поема о човјеку“, за нас је од пресудног значаја оно што је историјско у тим романима. Како аутор гледа на одређене историјске догађаје и појаве, који историјско-временски оквир је користио да би смјестио радњу својих романа, и шта је од свега заправо историја а шта је фикција или можда мит. Свему томе биће посвећене сљедеће странице овога рада.

Историјски контекст: Други свијетски рат у Југославији и италијанска окупација Црне Горе

На вијест о приступању Краљевине Југославије Протоколу Тројног пакта у Бечу, у дворцу „Белведере“, почеле су уличне демонстрације у многим градовима широм Краљевине. Српски национални понос и сјећања на славна времена из периода пред и у Првом свијетском рату, али иудио Британаца у истрајности да Југославија остане неутрална, нису дозвољавали да се она прикључи новом Хитлеровом поретку. Нарочито нерасположење према приступању Југославије Тројном пакту, владало је у војсци у свим родовима оружја, и млађем официрском кадру које је било озлојеђено на кнеза Павла и његову политику. Посебно су му замјерали стварање Бановине Хрватске из 1939. године, због чега је по њиховом мишљењу, значајно опала одбрамбена моћ земље. Центар отпора капитулацији пред Њемачком налазио се у снагама ваздухопловства, а на челу завјере која се ковала против кнеза Павла и приступања Тројном пакту, стајао је армијски генерал, командант ваздухопловста Душан Симовић и његов помоћник, бригадни генерал Боровоје Мирковић. Дуго спреман преврат, изведен је систематски и бескрвно, 27. марта 1941. године. На престо је доведен малољетни краљ Петар II Карађорђевић.⁸

Иако су у новој југословенској влади вјеровали да Хитлер неће напасти Југославију, а нови министар иностраних послова Момчило Нинчић је увјеравао посланика Трећег рајха Виктора фон Херена „да су догађаји од 27. марта унутрашње а не спољнополитичке природе“, ипак носиоци преврата нису схватили суштину онога што су учинили. Они су оборили владу која је водила Југославију у друштво сила Осовине, и самим тим су бацили рукавицу силама Осовине, а прије свега Њемачкој. Рат је био неизбежан.⁹

Хитлер је донио одлуку за напад на Југославију још 27. марта 1941. и она је по свом карактеру била дефинитивна и безобзирна јер је требало Југославију војнички уништити и раскомадати, и поред изјава лојалности нове југословенске владе.¹⁰

⁸ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, 76-80.

⁹ Исто, 89-90.

¹⁰ D. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941-1943*, Beograd 1999, 39.

Напад на Југославију започео је у ноћи 5/6 април 1941. заузимањем Сипа на Дунаву. Затим је кренуло бомбардовање градова у Југославији од стране њемачке авијације. Југославију су напале: Њемачка, Италија и Мађарска. Априлски рат је био краткотрајан и тежак пораз Краљевине Југославије. Далеко надмоћнији непријатељ, национално хетерогена армија и многи други проблеми били су разлог за то. Невиђени хероизам показали су авијатичари 51. ловачке групе 6. ловачког пука, који су се тукли са далеко надмоћнијим непријатељем. Капитулација је потписана 17. априла 1941, у згради бившег Чехословачког посланства.¹¹

Војним сломом Краљевине Југославије у априлском рату, односно комадањем, подјелом и окупацијом њене територије између чланица сила Осовине, њихових „савезника“ и сателита, створена је нова територијална ситуација којом је испуњен један од услова за реализацију програма „новог поретка“ по коме су Њемачка и Италија, као његови носиоци, присвојиле себи право да је политички уобличавају и користе.¹²

У Загребу је 11. априла проглашено стварање Независне Државе Хрватске, која се простирала на територији некадашње Бановине Хрватске са још више проширеним границама. Усташко руководство на челу са Антом Павелићем одмах је започело са својим планом о истребљењу Срба са те територије. Остатак територије Краљевине је подијељен између Њемачке, Италије, Мађарске, Бугарске, а један дио је припао и Албанији. Иако је на самом почетку било несугласица између „савезника“, Њемачке и Италије око подјеле окупационих зона у Југославији, оне су ријешене договором у Бечу 21. и 22. априла између министара спољних послова тих држава. Италија је добила дио Словеније који није припао Њемачкој, Црна Гора јој је у потпуности препуштена, Косово и Метохија је препуштена Албанији (У ствари Италији чији је Албанија била протекторат), осим косовскомитровачке области са рудником „Трепча“ који је припао Њемачкој. Иако је Македонија обећана Бугарској, један дио већински насељен Албанцима припао је Албанији(Дебар, Гостивар, Тетово).¹³

¹¹ B. Petranović, *Nav. delo*, 100, 108, 110.

¹² D. Nenezić, *Nav. delo*, 85.

¹³ *Исто*, 61, 63.

Окупација Црне Горе

Италијанске трупе које су напредовале морском обалом из Албаније ушле су 16. априла у Црну Гору и потом наставиле ка Дубровнику да се споје са трупима које су се спуштале обалом из Италије.¹⁴

Према бечком споразуму између њемачког и италијанског министра спољних послова, Италији је признато право да, у оквирима свог окупационог подручја, политички и територијално обликује и Црну Гору. У склопу тога, сви планови и комбинације фашистичког врха око успостављања и државно-правне форме „независне и суверене Црне Горе“ под заштитом Италије, па тако и одређивање црногорских граница, биће уско повезани са рјешавањем хрватског и албанског питања. Позивајући се на династичко-историјску повезаност Италије и Црне Горе, краљ Виторио Емануеле III био је заговорник обнове црногорске државе у оквирима њених граница из 1914. и династијом Петровић Његош на њеном престолу. Фашистички врх, односно гроф Ћано као носилац његове спољне политике био је противник таквог рјешења, уз образложење да би тиме била угрожена позиција Италије у Албанији, како због територијалних обећања која су и на рачун Црне Горе већ била дата Албанцима, тако и због могућности да и они изађу са захтјевом за „албанском династијом“. Стога се Ћано залагао да се и на Црну Гору примјени „албанска формула“, тј. образовање марионетске владе и краљевског намјесништва који би били под италијанским надзором, с тим да се у црногорском случају персонална унија оствари преко италијанске краљице Јелене која би се, с обзиром да је црногорска принцеза, крунисала и за краљицу Црне Горе.¹⁵

Релативно сношљив режим окупације који су Италијани завели у Црној Гори да би се представили као пријатељска нација која Црногорцима доноси ослобођење од великосрпске хегемоније (како су говорили црногорски сепаратисти), културни просперитет и економску помоћ био је у раскораку са територијалним губицима са којима ју је Италија врло брзо суочила. Црна Гора је умањена за Боку Которску, коју је анкетирала Италија, док су Улцињ са околином, као и дијелови подгоричког,

¹⁴ С. Павловић, *Хитлеров нови антипоредак; Други светски рат у Југославији*, Нови Сад 2009, 86.

¹⁵ D. Nenezić, *Nav. Delo*, 80.

андријевичког (Плав и Гусиње са околином), и беранског среза, били припојени италијанском протекторату „Велика Албанија“. ¹⁶

Процес успостављања војноокупационих органа чиниле су мреже виших и нижих команди мјеста и гарнизона које су непосредно биле подређене командама виших тактичких јединица, односно командама корпуса као највишим органима окупационе управе на територији размјештаја њихових јединица. Војноокупациону власт у Црној Гори, као и у дијелу Косова и Метохије и западне Македоније, спроводили су 17. и 14. армијски корпус из састава 9. италијанске армије. Задаци који су били постављени пред војноуправне органе, могу се подијелити у двије групе: Први су били војног карактера а други политичког. Што се тичке војних задатака, требало је разоружати и разоружати посљедње дијелове југословенских трупа или група из априлског рата, организовати прикупљање ратног плијена, ријешити проблем великих количина наоружања, организовати физичко обезбјеђивање свих привредних и других објеката од значаја, обезбиједити надзор над територијом ради спречавања евентуалних нереда. Друга група задатака обухватала је широки спектар политичко-пропагандних мјера и активности које су италијанске команде и јединице, као носиоци окупационе власти, требало да врше на заспосједнутим територијама. ¹⁷

Поред војних, негдје се као и у Црној Гори, успостављају и прве институције цивилних власти у виду комесаријата и комесара, који су у почетку, непосредно били потчињени командама корпуса или конкретно у Црној Гори, Команди оружаних трупа Албаније. Успостављањем цивилних комесаријата и комесара који су одмах отпочели са изградњом својих управних институција, команде великих јединица и њима подређени војноуправни органи све више су се ослобађали бављења „цивилним“ питањима и тежиште своје активности усмјеравали су на рјешавање питања везаних за војно обезбјеђење окупираних територија. Дакле, војноуправни органи су све од маја па до јуна и јула 1941. године тј. до устанка у Црној Гори, били само егзекутивно средство окупационе власти чији су носиоци високи цивилни комесари и комесаријати. ¹⁸

¹⁶ Исто, 81.

¹⁷ Исто, 87-89.

¹⁸ Исто, 91, 93.

Устанак у Црној Гори

Поред многобројних италијанских планова везаних за Црну Гору, најакутелнији је био тај, да се Црна Гора одвоји од свеколиког Српства и Србије, тако што ће се она успоставити у „независну и суверену уставну монархију“, а носиоци тог замишљеног политичког система у Црној Гори би били цивилни комесар Mazzolini Serafino и његов систем поткомесара уз ослонац и помоћ на малобројне црногорске сепаратисте (познате као „зеленаше“ још од времена „Божих побуне“ из 1918. када су се уз помоћ Италије супротставили уједињењу са Србијом) на челу са Секулом Дрљевићем. Још од првих дана окупације Италијани су примјењивали више различитих мјера да би се црногорцима представили као пријатељска нација. Стога су водили рачуна о домаћим обичајима, његовали су традицију посебне државности Црне Горе итд.¹⁹

Један од претедената на престо Црне Горе под заштитом Италије, био је кнез Михаило, унук краља Николе Петровића, који је живио у Француској и кога су Њемци ухапсили и послали у логор у Њемачку. Међутим, он није хтио ни да чује о некој обнови црногорског краљевства, и био је непоколебљиви присталица Југославије и наклоњен савезницима. Оно што је кључно, и што Италијани нису схватили одмах, јесте да њихова шачица носталгичних сепаратиста није имала готово никакву подршку у народу, и чим су почеле припреме за стварање краљевине Црне Горе у цијелој области се радило на томе да се оне спријече.²⁰

Не треба заборавити свакако чињеницу, да је око 400 редовних официра бивше југословенске војске дошло кућама у Црну Гору, многобројни подофицири, чиновници, чланови КПЈ. Такође ни то, да се маса избјеглица слила из сусједних територија које су припале Албанији или НДХ, бјежећи од терора у Црну Гору.²¹ Сви заједно разочарани у тако брз пораз југословенске војске у Априлском рату, и жељни борбе против окупатора. Милован Ђилас у својим мемоарима, то објашњава овако: „Устанак је имао широк свенародни карактер: стали смо на гледиште да тај карактер треба учврстити, сем осталог и саставом највише војне команде. То утолико више што су се официри бивше краљевске војске листом прикључили устанку, прихватајући дужности, које су

¹⁹ Исто, 93.

²⁰ С. Павловић, *Нав. дело*, 86, 87.

²¹ Исто, 87.

им одређивали партијски комитети... Сем патриотског порива у таквом њиховом држању канда је било и тежње за искупљењем због недавног срамотног рата... „Војне заставе су могле бити једино националне- југословенске и црногорске, али краљевске ознаке нису употребљаване, мада изричито нису забрањене. Било је међутим официрима који су носили еполете и краљевске униформе...”²²

Иако је покрајински комитет КПЈ, на челу са Милованом Ђиласом донио одлику 8. јула да се општи устанак подигне 13. јула, јасно је да је национална идеја била покретач устанка. Италијани су намјеравали да 12. јула, организују засједање црногорске скупштине, која је требало да усвоји „Декларацију о обнови Црне Горе“. Декларација је усвојена једногласно и проглашена је, додуше за кратко, независна и уставна монархија Црна Гора, а регента је требало да одреди италијански краљ. Међутим, следећи дан, 13. јула, црногорски народ се плебисцитарно изјаснио против тога, и подигао устанак.

Ширина устанка, његова неочекиваност и сила првог удара ослободили су намах, иако за кратко, готово цијелу Црну Гору, осим Цетиња, Никшића, Подгорице, Пљеваља и Бара у којима су Италијани држали јаке и добро утврђене гарнизоне. Црногорски устаници су у релативно кратком року избацили из строја око 4. 000 италијанских војника и официра.²³ Устаници су примјењивали традиционалан начин прикупљања бораца по срезovima и племенима. Као главни команданти, поред оних из редова КПЈ, намећу се пуковник Бајо Станишић, мајор Ђорђе Лашић и капетан Павле Ђуришић. Што се тиче Милована Ђиласа, Тито је сматрао да је он дјеловао превише независно када је желио да акције малих размјера претвори у општи устанак, да створи политичку и војну структуру под капом КПЈ, да усагласи жељу бораца да нападају Италијане и локалних устаника, да сруши постојећи режим и ријешити несугласице унутар саме локалне партијске организације.²⁴

О самом карактеру и ширењу устанка, пише и Владимир Дедијер: „Тринаестојулски устанак у Црној Гори убрзо је постао спонтани народни устанак. Комунистичке групе су се убрзо стопиле са наоружаним сељацима. Многи стари

²² М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, Београд 1990, 56-57.

²³ Д. Ненежић, *Нав. дело*, 94.

²⁴ С. Павловић, *Нав. дело*, 88-89.

Црногорци придружили су се побуњеницима наоружани сопственим оружјем, одлучни да се боре.“²⁵

Да војнички умири Црну Гору и у њој поново заведе окупациону власт, задатак је добио Pircio Biroli, командант Више команде оружаних снага Албаније. Задаци су били да се поново успостави комуникација са Цетињем, да се спријечи развој устанка и успостави ред и мир у Црној Гори. Италијани ће одустати и од свих дотадашњих политичких рјешења и Црну Гору прогласити војним гувернатором на основу Мусолинијеве наредбе из 26. јула 1941. Захваљујући ангажовању јаким војним снага, које се процјењују на око 100.000, и широкој лепези репресалија који су примијенили над становништвом и устаницима, Италијани су успјели у потпуности да до 12. августа овладају свим насељима и саобраћајним комуникацијама у Црној Гори, одбацујући разбијене и поколебане устаничке јединице у планинске и забачене крајеве.²⁶

Свакако поред италијанске реакције оно што је утицало на опадање интезитета устанка, било је нејединство и неусагашеност ставова између устаника. Локални виђенији људи жељели су да се отпор настави само против оних муслимана који су дјелали против својих хришћанских сусједа. Слушајући о терору усташа и Њемаца, већина људи је сматрала да је безбједније подносити Италијане такве какви су. Официри и комунисти нису могли да нађу компромис, нити су имали јединствену команду. Огорченост комуниста на сељаке и њихов менталитет у Црној Гори, била је велика. Некомунистички дио устаника, имао је за циљ само да заштити своја села од наоружаних муслиманских јединица које су такође учествовале у гушењу устанка. Тада поједини партизански команданти започињу са терором, надајући се да ће тако привући себи устаничке масе и спријечити сељаке да се враћају кућама. Инсистирају на погубљењу италијанских официра, сељака који су дезертирали, издајника свих врста. Обласна КПЈ је спроводила терор гдје год је могла да би елиминисала потенцијалне противнике.²⁷

Милован Ђилас о свим тим догађајима на крају устанка, пише на следећи начин: „Мада сам већ тада спознао и наслутио да се народ не жртвује ни за какав идеал, сем ако га на то присили организована сила или опасност од уништења... Већ се опажала неувереност и чуле се примедбе да су нам главни непријатељи Албанци о

²⁵ V. Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas, prilozi za biografiju*, Beograd 1991, 176.

²⁶ D. Nenezić, *Nav. delo*, 94, 95.

²⁷ С. Павловић, *Нав. дело*, 89-91.

„Турци“ (муслимани нашег порекла) „²⁸ Тито је Ђиласа повукао из Црне Горе октобра 1941. због многих „левих и десних грешака“.²⁹

Све то је ишло наруку Италијанима и новом војном гувернатору, Пирцију Биролију носиоцу свеукупне војне и цивилне власти у Црној Гори. Он је почео да се залаже за једну нову тактику. Он је желио само мир у Црној Гори, и да осигура власт у градовима и на важним саобраћајницама. Стога напушта идеје и политику ослонаца на црногорске сепаратисте за које каже да су људи без политичке снаге и угледа, и тражи сарадњу са оним политичким снагама у Црној Гори које су традиционално повезане са Србијом, сматрајући да би тиме порасла привлачна моћ Италије, како међу Црногорцима, тако и Србима уопште. Ради пацификације Црне Горе, комбинована примјена војних са политичким мјерама, омогућиће Италијанима да прошире круг својих колаборациониста које су до тада углавном чинили сепаратисти. Све више ће им се приближавати и присталице четничког покрета или онај дио устаника који је био „национално“ опредељен.³⁰

Све наведене чињенице, биће увод и узрок крвавог грађанског рата у Црној Гори, који ће планути крајем 1941. и почетком 1942. године, што и чини историјску подлогу романа „Лелејске горе“ и „Хајке“.

²⁸ M. Đilas, *Nav. delo*, 66, 68.

²⁹ V. Dedijer, *Nav. delo*, 176.

³⁰ D. Nenezić, *Nav. delo*, 97, 98.

Почетак грађанског рата у Црној Гори и узроци „хајке“ на партизанске јединице током 1942. године

Комунистичка партија Југославије од свог настанка 1919. године тежила је ка спровођењу комунистичке револуције у Краљевини Југославији. Пролазећи кроз разне фазе од свог настанка па све до почетка Другог свијетског рата, КПЈ никада није заборављала шта је њен главни циљ-освајање власти у Југославији. Како каже проф. Бранко Петрановић: „Комунисти су били партија социјалне револуције и нису се одрицали револуционарне смјене власти као крајњег циља, остварујући је у оквиру Народноослободилачке борбе и југословенског покрета.“³¹

У Црној Гори се још и прије него ли је врх КПЈ на челу са Јосипом Брозом Титом, одлучио да пређе на тзв. другу етапу револуције, примјећују „клице класних сукоба“ и обрачунавање партизана са свим освједоченим, неосвједоченим и потенцијалним идеолошким противницима. О томе Милован Ђилас пише овако: „И тада се, а поготову после, увиђају претераности-оне које су „нанеле штету“ покрету. Али ко хоће рат и револуцију мора пре тога у идеји, у себи бити решен на убијање људи, на погубљење својих сународника па и пријатеља и братственика...“³² У претходном поглављу смо видјели да је све то почело одмах по гушењу устанка у Црној Гори, и да је Милован Ђилас у октобру 1941. године склоњен из Црне Горе.

„Превентивне ликвидације“ и „црвени терор“ партизанских јединица у Црној Гори своју ескалацију ће достићи крајем 1941. и почетком 1942. године. Тада долази до опадања интересовања савезника за Балкан, Црвена армија на Источном фронту је предузела контраофанзиву над снагама Трећег рајха. И све то је утицало да устаници буду препуштени сами себи и да су преживљавали и прилагођавали се датој ситуацији. Увећавали су број својих присталица и међусобно се обрачунавали. Реторика и акције комуниста против класних непријатеља, буржоазије, кулака, издајница и англофила нису им доносиле наклоност средњг и вишег слоја сељаштва, чија је подршка била битна свакој устаничкој организацији. КПЈ је добијала критике чак и од Коминтерне која је

³¹ B. Petranović, *Nav. delo*, 262.

³² M. Đilas, *Nav. delo*, 102.

страховала да ће радикализам КПЈ умањити и њен утицај и угрозити ратну коалицију са западним савезницима.³³

КПЈ је настављала да се бори против свих стварних и могућих противника, како би их спријечила да се организују у супарнички покрет сличан ономе који је створио пуковник, а затим и генерал Драгољуб Дража Михаиловић у Србији. Покрет који је био идеолошки дијаметрално супротан партизанском. Акције против окупационих снага прекинуте су ради усредсређивања на уклањање свих присталица бивше државе прије него што дође до побједе Црвене армије над фашизмом. Титово руководство и снаге из Србије, покушале су преко Санцака да се повежу са партизанима у Црној Гори. Кобни покушај партизана да 1. децембра 1941. заузму Пљевља које је држао италијански гарнизон имао је за последицу масовно дезертирање, терор, пљачке села, стријељање заробљених италијанских официра, партијских „фракционаша“.³⁴

Партизани су ликвидирали стварне и измишљене али и потенцијалне-„сутрашње“ непријатеље, оне који су криви само својим социјалним или службеним положајем у бившој држави и тиме су означили себе као могуће „сутрашње непријатеље“. Ликвидирани су угледнији сељаци-тзв. кулаци, солунски добровољци, људи са по 80 година старости, који никако нису могли бити „сутрашњи непријатељи“. Један од свакако најмасовнијих партизанских злочина у Црној Гори се одиграо током 47 дана њихове владавине у Колашину у периоду јануар-фебруар 1942. Тада су партизани од 6.000 становника тог града убили 300 и унакажене лешеве бацали у масовне гробнице које су називали „псећим гробљем“. Због свега тога, народ се у Црној Гори окренуо против њих. Њихов Врховни штаб прешао је у источну Босну, а њихова власт на сјеверу Црне Горе се распала.³⁵

Због бојазни да би Срби постали изложени новим усташким покољима и њемачким одмаздама, генерал Михаиловић је одлучио да новог устанка, разумије се на територији Југославије, неће бити све док савезничка помоћ не буде извјеснија. Он ће у Црној Гори за главнокомандујућег поставити мајора Ђорђа Лашића, а у Санцаку капетана Павла Ђуришића. У писму које је послао преко словенца Рудолфа Перхинека, тражио је да се спречавају грађански сукоби, али да се „непријатељи одстрањују“ и приводе правди. Оно што је још допринијело да се сукоби у Црној Гори претворе у крвави грађански

³³ С. Павловић, *Нав. дело*, 106.

³⁴ *Исто*, 114.

³⁵ *Исто*, 115.

рат, јесте и то што је капетан Ђуришић, због немогућности да се пробије до Михаиловића у децембру 1941. фалсификовао његово писмо и наредбу у коме се наводно налаже да елиминише комунисте и муслимане.³⁶

Сарадња четника са Италијанима

Сасвим је јасно, да се грађански и братоубилачки рат у Црној Гори, није могао зауставити. Комунистички терор и реаговање народа на њега, ишли су наруку Италијанима и Пирцију Биролију који је сада могао спровести свој план са циљем потпуног умирења Црне Горе. Четници у Црној Гори све више ће се приближавати Италијанима. Основу ове сарадње чинила је борба против народноослободилачког покрета и комуниста, при чему је свака страна имала рачуницу: Италијани да помоћу четника сведу губитке на минимум и уједно учврсте свој систем војно-полицијске власти који заводе у Црној Гори. Четници да помоћу Италијана учврсте и наоружају свој покрет и јединице и да би након обрачуна са партизанима били једина реална снага која би могла бити важан фактор у југословенским одмјеравањима и активан антифашистички судионик у случају доласка западних савезника. Како је рат одмицао, ова сарадња ће попримити све тјешње облике.³⁷

Ипак, не треба губити из вида ни то, да се италијанска окупациона власт и репресија у Црној Гори, није и даље могла мјерити са њемачком у Србији и да су чак и неки тврдокорни фашисти оптуживали Пирцију Биролија да је његова војна влада сувише попустљива. Као ни то да су Италијани у августу 1941. извршили реокупацију неких дијелова НДХ гдје су се догађали стравични покољи над српским становништвом.³⁸ Први споразум о ненападању са Италијанима постигао је пуковник Бајо Станишић током сукоба са партизанима сјеверно од пута Подгорица-Никшић у фебруару 1942, када је италијанска дивизија „Тиро“ заузела Никшић, па је Станишић био приморан на такав споразум да се не би нашао укљештен између италијана и партизана. Недуго затим, капетан Ђуришић ће повратити Колашин који ће постати његово упориште све до маја 1943. Станишић и Ђуришић ће заједничким снагама потиснути партизана из

³⁶ Исто, 93, 103.

³⁷ D. Nenezić, *Nav. delo*, 98.

³⁸ С. Павловић, *Нав. дело*, 93.

Црне Горе и натјерати их да напусте њен већи дио маја 1942. Партизани су се још одржавали само у сјеверо-западним крајевима Црне Горе, као и у мјешовитом православно-муслиманском источном пограничном појасу.³⁹

Антикомунистичке реакције навеле су народ да готово заборави да је под страном окупацијом. Почетком 1942. како смо видјели, почели су спорадични преговори Италијана са четницима о ненападању, али и о помоћи и борби против кумониста. Такве споразуме чини се, постигли су Станишић и Ђуришић. Поред тога, на састанку резервних и активних официра бивше војске у Подгорици, генерал Блажо Ђукановић изабран је за команданта свих „националистичких“ снага у Црној Гори. Популарна личност, бивши бан Зетске бановине, Ђукановић је ујединио све антикомунисте у Црној Гори. То је била Биролијева замисао. Првобитна идеја је била да то буде Крсто Поповић, бивши вођа „зеленаша“ из 1918. Али то није било могуће, јер се већина официра сврстала уз генерала Михаиловића и унитаристички а не федералистички покрет у Црној Гори.⁴⁰

Коначан споразум између Ђукановића и Биролија, постигнут је 24. јула када је Ђукановић признат за врховног команданта свих локалних оружаних јединица за чије операције је било потребно одобрење Италијана. Савјетодавну помоћ пружао му је Национални комитет средских делегата. Одређена су три команданта: Ђуришић, Станишић, Поповић. Њихова овлашћења била су усклађена са распоредом италијанских дивизија и сваки је имао по 1500 људи. Крсто Поповић држао је сиромашније и мање брдовите јужне предјеле. Често је оптуживан да штити комунисте јер су му синови били у партизанима. Што и није било далеко од истине, јер су се на његовом терену повремено скривале поједине партизанске групе. Италијани су држали обалу, веће градове и путеве који су повезивали Подгорицу и Цетиње. Бајо Станишић, који је имао највећи ауторитет међу четничким командантима, познат по благом ставу према партизанима и чије је потпуно окретање од њих значило прекретницу, држао је централне области са штабом у манастиру Острог. Имао је најбоље односе са Ђукановићем. Ђуришић је био потпуно независан у сјеверним областима, чије је главно упориште био Колашин. Ђукановић је био на Цетињу без стварне војне снаге. Црна Гора је тако подијељена између Италијана, црногорских федералиста, и двије врсте

³⁹ Исто, 115.

⁴⁰ Исто, 116, 117.

просрпских четника. Италијани су доносили храну, плаћали (додуше нередовно) легализоване трупе и остајали у утврђењима.⁴¹

Занимљиво је како је на такво понашање четничких команданта у Црној Гори гледао генерал Михаиловић. Он је током свог боравка у Црној Гори током 1942-1943, видео шта се тамо догађа. У селу Горње Липово код Колашина налазио се и главни штаб ЈВуО. Михаиловић је на свом суђењу признао да у јуну када је стигао у Црну Гору, није знао шта се тамо дешава и да се морао помирити са тренутном ситуацијом. Морао је да се задовољи ставом Ђуришића и Станишића, и да их пусти да воде своју политику, надајући се да ће можда повратити или ојачати свој утицај на њих. Прихватио је Ђукановића, али је слао своје људе да му буду начелници штаба, попут Лашића да би и над њим имао надзор. Желио је дату ситуацију максимално искористити. Слагао се са уништењем комунистичких снага али не баш(бар у почетку), са везама са Италијанима. Сматрао је да ће то ипак добро доћи да кад се искрцају савезници, да четнички команданти преузму власт од Италијана. Треба додати, да је он упозоравао да су они редовна југословенска а не „национална војска“. Такође да користе Италијане, а не да они користе њих. Најбољи примјер како је функционисао четнички покрет био је Павле Ђуришић, који је био један од оних који су били одани само себи. Није имао најбољи однос са Михаиловићем, иако је овај боравио у близини Колашина. То је свакако био један од највећих проблема ЈВуО: хетерогеност покрета, немогућност успостављања јаке централизоване војне дисциплине и поштовања војне хијерархије, самовоља локалних четничких команданата. Михаиловић је уз то стигао у потпуно другачију политичку средину гдје основна брига није био свијетски рат већ локална борба против комуниста.⁴²

Ипак је тешко на крају свега написаног рећи, ко је започео грађански и братоубилачки рат у Црној Гори. Оно што се свакако може закључити јесте, да је стање у коме су се нашле преостале партизанске јединице у Црној Гори током 1942. године проузроковано њиховим стравичним терором над народом Црне Горе, крајем 1941 и почетком 1942. године. Тиме су изгубили подршку широких слојева народа, главнина снага је протјерана са територије Црне Горе, и дали су оправдање четницима за колаборацију са Италијанима, као и за њихов антикомунизам „који је у Црној Гори био

⁴¹ Исто, 117-118.

⁴² Исто, 119-120.

исто тако екстреман као и комунизам.“⁴³ Можда најбољи опис свега тога даје Милован Ђилас, који каже: „Зле крви и „криваца“ за братоубилачки рат има неизмјерно више него за рат између држава.“⁴⁴ Проф. Бранко Петрановић даје најупечатљивији опис једног грађанског рата: „И грађански рат под условима окупације, нешто је најстрашније што се у таквом рату може замислити.“⁴⁵

У овако широко постављеном историјском контексту, треба смјестити радњу романа Михаила Лалића, „Лелејска гора“ и „Хајка“, и у свим наведеним историјским чињеницама треба тражити узроке и мотиве Лалићевих романа као што су многобројне „издаје“ и „хајке“.

⁴³ *Исто*, 121.

⁴⁴ М. Ђилас, *Nav. delo*, 144.

⁴⁵ В. Petranović, *Nav. delo*, 269.

„Лелејска гора“

Према књижевним критичарима, „Лелејска гора“ је најбољи роман Михаила Лалића. „Најбоље Лалићево дело и једно од најзначајнијих југословенских послератних романа. Полазећи од једног наоко неважног догађаја, од случајног одвајања Ладе Тајовића од партизанске групе с којом се скривао на окупираној територији, тај роман је израстао у модерну поему о човеку, проткану драматичним окршајима, лириком слика и осећања, интроспективним анализама и мисаоном узнемирености људском судбином, поему у којој се наша горка историјска искуства (у тексту романа вишеструко су присутни Његош и други црногорски писци) спајају се с модерним осећањем усамљености, отуђености и угрожености човекове.“⁴⁶

Зашто баш назив „Лелејска гора“ ? Наизглед, објашњење је једноставно. Лелек-лелекање, плач, туга и несрећа. Појам „гора“ је сасвим јасан. Планина или планински ланац, а сигурно да има везе и са Црном Гором, гдје се радња романа одвија. Међутим, сам аутор у роману даје неколико од објашњења: „Крива гора, накриво насађена, за кривце створена, и прави се у њој искриве.“⁴⁷ Тешку судбину остатака партизанских јединица и њихову борбу са природом и планинама гдје су се скривали, аутор објашњава на тај начин. Међутим, постоји још неколико објашњења: „Тек сам ја стално у себи носио нејасан појам о тој Гори, о Лелејској, што је лијепа и проклета, што је пуста и самотна, за змајеве и ђаволе, а не за људе одређена. Да је била за живљење, не би Лелеји из ње побјегли давно прије Херодота.“⁴⁸ Овдје се уводи нека врста мистичних и митских појава којима се цијели роман прожима, попут „змајева и ђавола“ као и неког старог народа „Лелеја“ по коме је гора и добила такав назив. Ипак, можда се најбоље објашњење имена „Лелејска гора“ крије иза ријечи главног јунака романа, Лада Тајовића: „По лелеку и проклетству. И оно доље, села и долине с пристранцима-тамо се чешће лелече. Овдје само кад је вјетар гора лелече, а доље народ лелече и од вјетра и без вјетра. Све би ово требало да се зове Лелејска гора.“⁴⁹ Тиме се објашњава несрећа која је задесила Црну Гору и њен народ, грађански рат, рат у рату, као и многи

⁴⁶ Ј. Деретић, *Нав. дело*, 511.

⁴⁷ М. Лалић, *Лелејска гора*, Београд 1990, 116.

⁴⁸ *Исто*, 116.

⁴⁹ *Исто*, 173.

други стални ратови, буне и устанци али и стални племенско-родовски сукоби „крвне освете“, којих је историја тог подручја, заиста препуна.

Ладо Тајовић

Главни јунак романа. Заједно са неколицином партизана остао је у пограничним планинским дијеловима Црне Горе, према Србији, у долини ријеке Лим, да се скрива, док се главнина партизанских снага повукла према Босни. Из самог романа сазнајемо да је ријеч о љету 1942. године. Ладо Тајовић је у центру збивања, за разлику од „Хајке“ гдје је он само један од главних јунака. На самом почетку би требало рећи, да судбина Лада Тајовића итекако има аутобиографску подлогу. Ако се детаљније посматра биографија Михаила Лалића, јасно ће се увидјети да има много сличности са главним јунаком „Лелејске горе“. Београд кога се Ладо Тајовић стално присјећа током романа, припадање тада илегалној комунистичкој партији, њене акције и хапшења њених чланова по Београду, злогласни затвор „Главњача“, дјевојка Видра коју је оставио рањену у Београду на самом почетку рата, и најзад Тајовићево издвајање и лутање по беспућима „Лелејске горе“. Интелектуалац, тврдокорни комуниста са истрајном вјером и поред безизлазне ситуације у којој су се нашле преостале партизанске снаге, каже: „ Можда и нијесмо све шансе изгубили, него је то само привремени изглед-прикупићемо остатке, оживјећемо их; гдје је сад један или двојица-биће читава десетина.“⁵⁰ Тај невјероватни морал и пожртвованост који су красили партизанске јединице кроз читав Други свијетски рат, показују многобројни примјери њиховог ратовања и излажења из готово безизлазних ситуација. То им се никако не може одузети и на крају, може се рећи, то им се свакако и исплатило.

У каквој су се ситуацији нашли партизани у Црној Гори током 1942. године, најбоље говори једна реченица: „Ми што смо некад једна чекали да заподјенемо разговор с човјеком, сад се склањамо да нас не види.“⁵¹ Као што је већ речено на претходним страницама овога рада, партизани су због својих „истрчавања“, „превентивних ликвидација“, у потпуности изгубили повјерење код народа у Црној Гори. Међутим,

⁵⁰ Исто, 16.

⁵¹ Исто, 31.

изгледа да ни те преостале партизанске снаге нису биле свјесне својих грешака нити узрока свега онога што им се догађало након тога. Ипак, сам главни јунак, вјерујући чврсто у идеале за које се бори, на неколико мјеста се запита да ли је то исправно: „Боримо се за правду, а уз пут ипак чинимо неправде- то је мене дуго поткопавало, зар не може и друге да поткопа ?“⁵²

„У граду више никог немамо, све је у логоре и затворе одведено. Сељаштво нас је изневјерило чим је глад осјетило. Прориједила се омладина, нема више оне наше; ова што сад наилази баш не личи на омладину-на главе је натакла шубаре, на шубаре жандарске кокарде... Наше су књиге струнуле; новине више и немамо, и полако заборављамо да смо их некад имали.“⁵³ Опет се сликовито приказује тешко стање у коме су се нашли партизани. Примјећује се иста она огорченост на сељаке, о којој пише и Милован Ђилас на неколико мјеста. Међутим, опет се кривци траже у другима а не у њима самима. Како један уплашени сељак из патријархалне и конзервативне средине може да зна шта је то револуција ? Како уопште може да зна шта је Други свијетски? Као и свуда, па и на територији Црне Горе, сељак се већински трудио само да сачува своје огњиште и своју породицу. Видјевши својим очима стравичне злочине партизанских јединица, никоме није било тешко да га окрене против партизана. Окренуо се сам. Репресалије од стране окупатора које су опет имале за узрок партизанске акције против Италијана, доносиле су му само невољу. Психолошки ефекат свакако су били и гласови о њемачким одмаздама по Србији, усташким злочинима над Србима по Хрватској, Херцеговини и Босни. У тој ситуацији треба разумјети српског сељака из Црне Горе. Њима је био потребан само спокој и мир, а четничко-италијанска сарадња је донијела такво нешто.

Да би себи објаснио ситуацију у којој се нашао он и његови другови, Ладос Тајовић размишља о крају 1941. године и о ономе што се у историографији назива „лијевим грешкама“: „Посмицали смо неке ситне штеточине ту и тамо, а то је било као да сламом гасиш ватру. Млади смо били, сањари с капама од вучје коже; срџба нас је завела, да се, као змајеви, маглом страве замотамо. Да заплашимо подмуклог противника, објављивали смо у новинама имена смакнутих подмуклоћа и „наставиће се“ из броја у број. Мени се то допадало на почетку, допадало ми се и до краја: јуначки, без скривања, отворена борба и чист рачуна!... Али послије ми се смучило. Умакле су

⁵² Исто, 63.

⁵³ Исто, 95.

нам крупне звјерке и сакриле се у честаре зиданих кућа и улица под заштитом митраљеза. Сад ми је јасно у чему је грешка-хтјели смо, с мало, много да постигнемо. Да смо више смицали а мање објављивали-друкчије би било. Овако-ствар се преокренула; већ пола године они нас смичу, то се наставља и наставља, а све мучки.⁵⁴ Тешко је рећи да су смицане само „ситне штеточине“. Током партизанске реторзије убијани су и недужни, попут старца, жена и дјеце. За Лада Тајовића, комунисту до посљедње капи крви, не постоји кајање нити жаљење због онога што је било. Он не жали што је убијана друга страна и због тога што је то можда допринијело распламсавању грађанског рата, да је било недужних међу жртвама он и не спомиње. Грешке тражи у томе што их није убијано више. Такав је био карактер грађанског и братоубилачког рата у Црној Гори. Читајући ове ријечи које изговара Ладо Тајовић, сјетио сам се ријечи које је једном приликом изговорио један од главних протагониста, политике „црвеног терора“ у Херцеговини, Владо Шегрт: „Било је можда превише стријељања. Ја то из садашње перспективе размишљаам али из ондашње можда и није, но је требало још више.“⁵⁵

Чак и оног тренутка када Ладо Тајовић остаје сам и када почиње да халуцинира, он остаје доследан својим комунистичким ставовима: „Накупило се доста кривица, видјех да нијесам узалуд живио-то ме скоро овесели. Прво сам завео омладину да се бори против јачега и да гине по брдима. Послије сам народ обмануо, завадио га са доботворима. Чак и неке офицере и угледне домаћине заведене предрасудама о слободи и славопојкама о Русији.... Ако баш мора да буде неке везе, онда ћу радије са ђаволом, јер ђаво је побуњеник без бласти, жандара, до преко главе оцрњен од попова; а Бог је према свему стари газда-оцрниће и њега чим га срушимо...“⁵⁶ Међутим, у овом поглављу романа, можда аутор ипак жели да прикаже извјесну грижњу савјести самог главног јунака, који у борби са самим собом и са својом подсвијести, зна врло добро шта су грешке. Међутим, већ је касно да би се оне исправљале а и не жели да се правда пред онима који су по његовом мишљењу гори од њега. Сврстава се на страну ђавола, само из разлога јер су на страни Бога они против којих он ратује. Постојање Бога он очигледно не доводи у питање.

⁵⁴ Исто, 117.

⁵⁵ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко, 1941-1942*. Књ. 2, Пале-Београд 2000, 204.

⁵⁶ М. Лалић, *Лелејска гора*, 197.

Врло занимљиви су разговори Лада Тајовића са ђаволом, кога Лалић уводи са јасном асоцијацијом на Гетеовог *Фауста*. Ваво заправо представља узнемирену свијест главног јунака, који преиспитује његове догматизоване комунистичке ставове. Схватајући да је остао сам, Тајовић ће полако напуштати те ставове и водиће се сопственим нагоном за преживљавањем. Да ће се код њега јавити сумња у нови свијет у какав су вјеровали његови другови и будућност о којој је толико слушао и маштао, види се из његовог разговора са „ђаволом“, који му каже: „Добили бисмо побједнике, а то нијесу демократи, иако се декларишу као такви. И нијесу егалитаристи, видео сам десетак пута да нијесу. Чим победије, није важно на који начин- чини ми се да би једнакост била у ствари незахвалност и неправда према њима, зато онда наоружају своје жандаре, назидају нове затворе, веће од старих, пронађу нове апсанције, по правилу лукавије од оних прије, а лакеји и потказивачи се сами јаве... И замисли кад пустиш такву животињу без образа да зграби власт, да се од казне осигура те може да чини шта јој воља- какво ће то чудовиште, какву ће спрдњу направити од ваше наивне сањарије...“⁵⁷ Да ли је то Михаило Лалић са „накнадном памећу“, писао о свему ономе што се дешавало након Другог свијетског рата и након што су комунисти преузели власт ? Да ли се можда разочарао у нову револуционарну власт ? Како пише Владимир Дедијер: „Трагично је за југословенску револуцију да смо Тито и ми, сав ситнеж поред њега, да смо кренули погрешним правцем. Потпуно смо се определили за „царство земаљско“, за привилегије, за уништење не само наше револуционарне етике, него и самог људског разума.“⁵⁸

Занимљиво је и то на који начин се у роману представља бивши систем против кога се комунисти и боре. Једном приликом у „Лелејској гори“ Ладо Тајовић се среће са змијом. Змија као персонификација зла још из Библије, у роману се представља овако: „Окренух се: лијепа змија, с малом главом задигнутом и косим очима, вуче за собом ђердан сребра и бисера. Видјела ме, а баш је брига! Као да сам празан простор или обојак- иде даље. Неће да скрене, ни да стане, ни да пожуре- презире ме и уображава да јој љепота или страва сва врата отвара. Пред очи ми дође слика из прошлости: зимска зора, нова година, конфети по Теразијама, иде љепотица у сребреним ципелама, звецка гривнама и огрлицама, гледа ме, презире ме, хоће да јој се склоним с пута само зато што је љубавница министра попа Корошеца... Ова овдје може да буде и ђаволова

⁵⁷ Исто, 209-210.

⁵⁸ V. Dedijer, *Nav. delo*, 242.

љубавница, главног ђавола или његовог помоћника, али мене би срамота убила кад бих јој се склонио с пута.⁵⁹ Сасвим је јасно да се овдје мисли на Антона Корошеца (1872-1942), вођу Словенске људске странке из Краљевине СХС, по професији римокатоличког свештеника, који је био присталица скоро сваке власти у Краљевини, и самим тим симбол бивше државе и бившег режима. Убијајући змију која симболизује све оно против чега су се комунисти борили(неједнакост, буржоаски морал, клерикализам итд) , Ладо Тајовић попут Св. Ђорђа који пропада аждају, жели да уништи сво зло оличено у бившем режиму и донесе бољи и праведнији свијет.

Главни јунак, оставши сам, одлучиће се да преузме правду у своје руке. Жели да краде од богатих и кажњава оне који су криви. Иако зна да линија Партије није више она каква је била поткрај 1941, иако зна да се оглушава о наређења својих надређених, као што су Иван Видрић и Бајо (о овим ликовима ће бити ријечи касније), Ладо Тајовић се тако бори и сам за себе.

Ријечи Лада Тајовић, које можда најбоље осликавају ситуацију у Црној Гори током међусобног сатирања четника и партизана, јесу: „Оно од чега наши болују, и ја исти, освета је: чим ти неко мало нашкоди, ти ћеш њему двапут више- не зуб за зуб, него два зуба за један.“⁶⁰ Тешко да ће се икада установити на којој страни је пала прва жртва грађанског рата и ко је први запуцао на кога. Међутим, изгледа да је том тренутку било мало или недовољно рационалних и трезвених људи, који би зауставили братоубилачки рат, поред свих невоља које задесиле српски народ у Другом свијетском рату. Оно што је чињеница, јесте да је ријетко која револуција у историји 19. или 20. вијека, изведена без крви. Тако је и овој у Југославији био потребан сукоб, за који се на жалост у условима Другог свијетског рата, определијелила и друга страна.

⁵⁹ М. Лалић, *Лелејска гора*, 191.

⁶⁰ *Исто*, 53.

Историјско и митско у „Лелејској гори“

Роман је препун историјских личности, догађаја из блиске и далеке прошлости Црне Горе али и из цјелокупне историје српског народа, као и митских и епских прича и јунака, по чему је свакако Црна Гора специфична и препознатљива. Задатак је свакако, препознати историјско и одвојити га од измишљеног и пишчеве фикције, али и од митског. Препознати неке од историјских личности и покушати објаснити Лалићево тумачење неких догађаја из историје.

На првом мјесту треба свакако издвојити Његоша. Символ Црне Горе у свим временима, неко кога се нико никад у Црној Гори није одрицао и кога су сви присвајали. Неко без кога се Црна Гора не може замислити. Његошове стихове сви су користили, са њима се поистовјећивали али их и злоупотребљавали. Тумачили су прошлост онако како њима одговара у датом тренутку, па су и Његоша извлачили из контекста свог времена и стављали га у неко друго вријеме и окружење, какво је било у периоду Другог свијетског рата у Црној Гори. Тако је било и са комунистима у Црној Гори. Један од најбољих примјера злоупотреба Његоша зарад остваривања циљева револуције, јесте 5. јануар 1942. у Колашину, када су партизани под изговором „нове Бадње вечери“, „истраге потурице“, и „тријебљења губе из торине“ (мотиви из Његошевог „Горског вијенца“), започели са својим ликвидацијама у том граду, о чему је већ било ријечи. Разумије се из комунистичког угла, „потурице“ су у овом случају четници, „Турци“ су Италијани, а комунисти су „правовјерни“ и она права Црна Гора. Међутим, да комунистима у Црној Гори није било стало до Његоша говори рушење његове завјетне капеле на Ловћену 1969. која је била симбол српске Црне Горе и која је изграђена 1925. године. Очигледно да је било потребно уништити све остатке бивше државе и раскинути све споне Његошове и српске Црне Горе са остатком српског националног бића. Посљедице свега тога видимо данас.

Српски народ је чинио већински дио партизанског покрета. Да би привукли к себи једног необразованог српског сељака требало се окористити причама о Његошу, Косовском миту или завјету, о „издаји“, о Милошу Обилићу и Вуку Бранковићу, о Турцима и потурицама, о хајдуцима, ускоцима и комитама. На тим причама одрастале

су и одгајане генерације Срба. На руку им је ишла и прича о братској и словенској Русији, за коју је народ у Црној Гори одувijek био традиционално везан.

Свим тим мотивима је прожет и роман „Лелејска гора“. У роману се стално наглашава да је та 1942. година, слична оној „Арслан-пашиној години“ када је у Црној Гори, завладала велика глад. „Цестом зврје камиони с војницима. Већ трипут ми се причињава да је то војска Арслан-паше: пошто јој није пошло за руком да нас савлада са истока, промијенила је униформе и преплавила нас са запада...“⁶¹ Јасно је да се овдје војска Османске царевине тзв. Арслан-паше упоређује са окупационом италијанском. На самом крају романа, аутор даје детаљнији опис тог „Арслан-паше“: „Прошла је зла година, звали смо је Арслан-пашина... Била је негдје прије сто година једна оваква зла година, а потурица Арслан-паша, Личанин, Босанац, наше горе лист, навалио да је искористи. Навалио с војском из Босне, од Скадра, Албанијом, преко Гусиња, из Пећи, од Пазара, из Пљеваља, одсвуд. Узмутио се, узмучио народ, брат брата издаје за шаку брашна да ми не помру дјеца гладна, па су велика племена издала што никад прије нијесу издала... Наши стари ови одавде, нијесу издали. Три су војске дочекали и једнога пашу посјекли и стигли Морачи да помогну. Сами би се одбранили, јер ту није ишла главна војска, али им је стигао глас: Ко је Србин-спасавај Цетиње!... Своје домове су оставили паљевини, а с три хиљаде пушака стигли на Ријеку Црнојеву. То им је била главна погрешка. Ни до данас нам то нијесу опростили.“⁶² Иако аутор у објашњењу мање познатих ријечи и имена даје овај опис Арслан-паше: „Један од многих паша који су доводили војске на Црну Гору и којима је вријеме имена измијенило.“⁶³ Ипак се чини да је аутор овдје мислио на Омер пашу Латаса(1806-1871) или Михаила Латаса, поријеклом Србина из Лике, који је касније прешао на ислам. Познат је по томе што је сламао отпор босанског беговата али и по томе што је предводио два похода на Црну Гору из 1852 и 1862. године. Чини се да је у роману ријеч о првом походу, када је Омер-паша из четири правца напао Црну Гору и њеног књаза Данила Петровића, да би их казнио због њиховог учешћа у устанку у Херцеговини. Ратна дејства су прекинута посредовањем великих сила 1853, и Турска се морала повући. О том походу, народну пјесму записао је познати црногорски пјесник и гуслар Радован Бећировић(1898-1986), а назив јој је „Омер-пашина година“. Неки од њених стихова иду овако: „ О, Омере, мајка ти кукала, што је с тобом Српство

⁶¹ Исто, 55.

⁶² Исто, 436.

⁶³ Исто, 485.

обрукала, да си Турчин ни по јада мога, но отпадник рода словенскога. Ти си Србин Михаило Латас, а зову те потурицом данас.”⁶⁴ Сасвим је јасна жеља Михаила Лалића да направи аналогију између догађаја из историје Црне Горе. Но, то често може бити веома опасно јер се може упасти у замку прављења анахронизама и извлачења из контекста одређених историјских догађаја што је управо случај и са овим поређењем. Поред Арслан-паше, помињу се и друге паше, попут Бушатлија(династија скадарских везира који су више од 200 година ратовали против Црне Горе, затим Кариман-паша(Махмутбеговић из Пећи, средином 18. вијека опустошио Лимску долину, Џин-паша(За вријеме Морејског рата око 1660. године, похарао Васојевиће).

Занимљиво је тумачење српске историје из угла Михаила Лалића. Ладо Тајовић у свом бунилу, једном приликом изговара: „Помињу Марка Краљевића- јер и он је, као и они, био турска придворица, али то му није сметало да постане српска перјаница. Ни њима, дакле, неће сметати. Је ли неко лануо да ће сметати ? Није нико! И боље што није. Нек се ни убудуће не усуди, јер то би га главе стало, јер и кнез Милош је водио политику и продавао војводе пашама и главу Црног Ђорђа послао султану, а баш то му је помогло да уреди Србију...”⁶⁵ Марко Мрњавчевић(1355-1395) или Краљевић Марко из српских епских народних пјесама, јесте био турски вазал и као такав је погинуо у бици на Ровинама 1395. године. Био је син краља Вукашина Мрњавчевића који је погинуо у бици на Марици 1371, борећи се против Турака. Још у 19. вијеку, српска критичка историографија је поразила романтичарску, гдје су разбијене неке предрасуде око тога шта су историјске чињенице а шта је само мит. Краљевић Марко јесте остао књижевни прототип за јунака у епској народној поезији, али историјски извори кажу другачије. Уз то се не може правити аналогија вазалства из средњег вијека, са четничком колабрацијом у Другом свијетском рату. Ако би правили такве историјске аналогије, морали би рећи да Краљевић Марко није био суочен са велики свијетским ратом, да није био суочен са некаквом „револуцијом“ унутар своје земље, са грађанским ратом итд. За историју је потребно да се трудимо да је посматрамо очима савременика, а не да је прекрајамо и кројимо по својим мјерилима. Са друге стране, кнез Милош Обреновић јесте жртвовао Карађорђа зарад мира са Турцима који му је био пријекко потребан. Тешко ће се заборавити убиство једног таквог националног хероја какав је био Карађорђе. Али се не смије сметнути са ума, да је кнез Милош успио да

⁶⁴ http://trebjeski.blogspot.com/2012/03/blog-post_7752.html

⁶⁵ М. Лалић, *Лелејска гора*, 139.

након више од 400 година робовања под турском влашћу, први пут избори, дипломатским путем, неке политичке, вјерске и друге слободе које су утрле пут Србији ка њеној потпуној независности. Тумачење српске историје из комунистичког угла, често је било врло тенденциозно, као што показују ови примјери. Некада је потребно сагледати један историјски догађај у контексту и из више различитих перспектива да би дошли до одређеног закључка. Сада већ истрошеној комунистичкој историографији би се могло поставити неколико питања: Шта је за КПЈ значио пакт Молотов-Рибентроп? Зашто је КПЈ чекала напад Њемачке на СССР да би подигла устанак, док су у НДХ вршени неки од највећих злочина над Србима? Да ли и шта се може рећи о „Мартовским преговорима“ између партизана и Њемаца? Да ли је народноослободилачка борба била само маска за социјалистичку револуцију у Југославији? Наравно, никако не треба оправдавати четничку сарадњу са Италијанима. Сви аспекти те сарадње још нису утврђени, али баш управо из таквих разлога Други свијетски рат је био специфичан. Рат се заиста ријешавао на великим фронтовима, а мале земље нису играле неку велику улогу у свему томе. И Југославија у Другом свијетском рату је по много чему била специфична за разлику од осталих земаља. И поред жестоког грађанског рата, о њеној судбини на крају су одлучивале Британија и СССР. Како каже проф. Бранко Петрановић: „Британци су изашли у сусрет совјетском вођи у том смислу што су Југославију изузели из круга земаља које су имале да изграђују подземни покрет отпора, који би се активирао тек у тренутку њемачког слома с тим што је у њој могао бити дозвољен и устанак ширих размера.“⁶⁶ И нису само у томе изашли у сусрет совјетском вођи.

Занимљиво је такође и како Михаило Лалић кроз судбину извјесне породице „Нечекића“ који су вјероватно плод пишчеве маште, види судбину Црне Горе али и цјелокупног српског народа: „Прочују се храброшћу и ратном срећом сваког рата, одјену се и обују од плијена, наједрају од добре хране, оките се оружјем и каишима, сабљама и медаљама, и неки се унаприједи у официре. Та њихова срећа и слава не траје дуго послје рата- за годину или двије изгубе знања, утону у дугове, у заборав и невоље. То им је кажу, судбина, и тјеше се тиме што је таква, кратка и никаква, срећа и судбина Црне Горе.“⁶⁷ Из пишчевог тона може се наслутити и мало ироније, али

⁶⁶ В. Petranović, *Nav. delo*, 273.

⁶⁷ М. Лалић, *Лелејска гора*, 162.

очигледно жели да поручи да је један народ велики и славан у сваком рату али да се та слава врло брзо изгуби у миру. Што можда ипак и није далеко од истине.

Ово поглавље о историјском у „Лелејској гори“, добро би било закључити ријечима Петра I Петровића или Св. Петра Цетињског(1782-1830), кога и сам, на почетку једног поглавља, цитира Михаило Лалић: „...Ви сте грехоту и срамоту заборавили, ви за душу и поштење не мислите, ви се не можете крви братске наситити, ваша слава, ваше поштење, ваша похвала и дика и ваше јунаштво стоји у вашу домаћу рат и неслогу, у који највише своју срећу и радост находите...“⁶⁸ Суочен са сталним племенским сукобима међу самим Црногорцима, владика Петар I је на све начине покушавао да их измири, укине крвне освете и заведе какву такву власт у међу њима. Ово је његова посланица упућена Катуњанима 1822. године. Међутим, занимљиво је да је Лалић не цитира у потпуности и да изоставља први дио. Она иде овако: **„Ви сте од Бога одступили и страха божија изгубили**, ви сте грехоту и срамоту заборавили, ви за душу и поштење не мислите, ви се не можете крви братске наситити, ваша слава, ваше поштење, ваша похвала и дика и ваше јунаштво стоји у вашу домаћу рат и неслогу, у коју своју највишу срећу и радост находите“

Поставља се питање да ли је Михаило Лалић намјерно или случајно изоставио овај дио, и коме би се ова посланица могла упутити током Другог свијетског рата у Црној Гори.

⁶⁸ Исто, 289.

„Хајка“

„Лалићев роман *Хајка* непосредан је наставак претходног („Лелејска гора“). У њему је приказана крвава четничка и италијанска хајка на мале усамљене и десетковане групе бораца који се крију по пећинама и планинским колибама. Том догађају дато је универзално значење. Хајка је схваћена као основна ситуација човека у зараћеном свету, када човек гони и лови човека и када изгледа да се све окренуло против прогоњених: и природа, сурова, негостољубива, сиромашна у даровима, и институције, и невидљиве силе у човеку, и оне изван њега. У *Хајци* се стапају лирско и епско, психолошко и социолошко, спољашње и унутрашње, реалистичко и модерно.“⁶⁹

Сасвим је јасно зашто је назив романа *Хајка*. У планинским предјелима, каква је већински и Црна Гора, сељаци су се у зимским периодима године борили против чопора вукова који су угрожавали њихову стоку, дижући против њих хајке. Аутор је том симболиком желио да представи акције четника против партизана и поред тога, хтио је да покаже и како људи у таквим околностима каква је рат, понекад добијају животињске особине. И у роману „Лелејска гора“ аутор борбу између четника и партизана приказује као борбу паса и вукова: „Долином су се тих јутара одигравали велики сабори псећих странака или вјера. Рундови овчарски из планинских заселака, навикли да се кољу са вуковима, крупни као јунад, брзи, страшни, долазили су да успоставе праву вјеру и да подаве јеретике из низине. Они су своје проповиједи почињали величанственим басовима, крупно и разговијетно: хум, грум, грумбум- у име Бога, цара и закона!...“⁷⁰

Радња романа смјештена је у сам крај 1942 и почетак 1943. године. Расуте мале партизанске јединице у источним, пограничним дијеловима Црне Горе боре се за опстанак. На њих је покренута хајка од стране четника, због њихове наводне саботаже и уништења телефонских стубова. За разлику од „Лелејске горе“, гдје је у центар збивања стављен Ладо Тајовић, у „Хајци“ се може рећи да нема главног јунака, већ да су то колективно сви припадници партизанских групица. Роман прати свакога од њих појединачно, њихову животну причу и њихове судбине. Поред Лада Тајовића, ту су још

⁶⁹ Ј. Деретић, *Нав. дело*, 511.

⁷⁰ М. Лалић, *Лелејска гора*, 21.

и Иван Видрић и његова жена Гара, ликови који се јављају и у „Лелејској гори“, затим Бајо Баничић, такође познат из „Лелејске горе“, Арсо Шнајдер, Раич Боснић, Шако, Душан Заћанин, Васо Качак, Вуле Маркетић, Гавро Бекић, Момо Магић, Слобо Јасикић. На самом почетку романа, о сваком од ликова сазнајемо по нешто из његове прошлости. Ако би у неком од њих могли да тражимо историјску личност, онда је то свакако Бајо Баничић. Лик који се јавља и у „Лелејској гори“, гдје сазнајемо да је делегат и секретар Партије, предратни илегалцац, а из „Хајке“ да је и командант партизанске групе од око 60 људи на окупираној територији. На основу свега тога може се закључити, да овај јунак осим имена, има много сличности са Бајом Секулићем(1913-1942), предратним чланом КПЈ, вођом студенстске омладине и учесником многих комунистичких акција у Београду. Био је секретар Окружног комитета за Цетиње, а касније и политички комесар. Погинуо је код Колашина марта 1942. године. Иако у роману лик Бајо Баничић гине тек у фебруару 1943. године, могуће је да је Лалићу сегментима искористио лик и дјело Баја Секулића за свој роман. Ипак, све се то заснива на претпоставци, јер је врло тешко установити да ли се неки од ликова може у потпуности поистовијетити са неком од стварних историјских личности. У много чему се преклапају преплићу историјско и фиктивно, стварно и измишљено. Тако је и са ликовима у роману.

Са друге стране, упознајемо се и са ликовима који представљају четнике. Командант четничке групе која трага за партизанима Филип Бекић, затим Тодор Ставор, Шого „Гроф“, Ристо Гиздић. Од свих ликова са четничке стране, историјску личност једино би могао да имитира војвода Јузбашаић. Аутор о њему даје следеће детаље: „Кад се крајем 1941 из Србије вратио Јузбашаић, бивши капетан унапријеђен у чин команданта источног дијела Црне Горе, са званичним овлашћењем емигрантске владе у Лондону и њеног министра у отаџбини да оснива четничке одреде...“⁷¹ На основу тих и још других детаља изнесених о овом лику у роману, може се са сигурношћу тврдити да је то капетан Павле Ђуришић, командант четничких трупа на истоку Црне Гору, о коме је већ било ријечи на претходним страницама овога рада. Разумије се, сви ликови који осликавају четничку страну приказани су у негативном контексту. Као најнегативнији лик јавља се Шого „Гроф“, бивши робијаш, криминалац и убица, као оличење свега најгорег што рат може да изазове у људима али и како у рату на површину испливају управо такви као што је Гроф Шого.

⁷¹ М. Лалић, *Хајка*, 130.

Као ликови романа „Хајка“ појављују се и муслимани из пограничних крајева Црне Горе. Акиле Пари, Ђазим Ђоровић и Ариф Блаћанац, осликавају ситуацију у којој се нашла муслиманска мањина током Другог свијетског рата. Колаборација са Италијанима и Њемцима, велика усташка пропаганда која је утицала на њих, и борба за биолошки опстанак која сигурно, у таквим околностима какав је био Други свијетски рат, није била нимало једноставна. Ситуацију у којој су се нашли, Лалић описује кроз ријечи једног од ликова, Елмаза Шамана: „Лако је теби док си под том капом- брани те Итлер и Њемачка. Немаш ни жене ни ђеце да ти их прже на ватри као што би наше хтјели да попрже. Лако је и Акилу Талијанцу, крмку од крмка! Брани њега велики Рим којем ни Стамбол у она времена није могао ни примаћи. Сваком је лакше него нама, свако има неког да се ослони и понада, миш има дувар а зец грмен да се сакрије- само ми никаквог илача немамо. Нема нама другог пута него да с пушкама станемо на Рогоцу. Од те тамо стране ако наиђе комуниста- не дамо му да на наше прелази. Ако пређе-убићемо га. Четник ако дође да га тјера-даћемо му мртваца, нека га носи, нек се закити, нека га поједе, ако хоће, његов је брат- само да на наше не прелази.“⁷² Занимљиво је како је Михаило Лалић нешто касније говорио о муслиманима у пограничним дијеловима Црне Горе, о чему пише Милован Ђилас: „Ипак сам као и други комунисти превише наивно и схематично замишљао измирење и братимљење православних и муслимана. Очевици и трпиоци зверстава си били непобитни... Недавно ми је књижевник Михаило Лалић подсећајући се на ту ситуацију причао како је било мучно и неувјерљиво убеђивати у братимљење са муслиманима сељака који је слушао јауке свога сина, којег су- по турској мучилачкој традицији-живог драли. Па ипак ми смо инсистирали на том братству.“⁷³ Јасно је, да ни муслимани нису били сасвим недужни у свеопштем рату који је захватио Црну Гору. Они су били и један од каменова спотицања између четника и партизана након устанка у Црној Гори. Како пише С. Павловић: „Разлике у ставовима комуниста и националиста посебно су биле изражене на северу Црне Горе који је имао традиционално блиске везе са Србијом и у коме је био присутан „погранични начин“ размишљања о муслиманима. Ту су се највише осећале последице усташке манипулације санџачким муслиманима и бежања православног становништва из области које је анкетирала Албанија... Док су комунисти желели да наставе револуцију и да се боре против „издајника“, „кулака“, „шпијуна“, Ђуришић и његови борци су били нестрпљиви да прошире устанак тако што ће ући у те

⁷² Исто, 190.

⁷³ М. Ђилас, *Нав. дело*, 69-70.

области и борити се против муслимана и Албанаца. Попут својих предака у време Источне кризе седамдесетих година 19. вијека, желели су да убијају „Турке“ да „Турци“ не би убијали њих.“⁷⁴ Колико је била јака та „усташка манипулација“, али нацистичка пропаганда, може се донекле видјети и у „Хајци“, када један од муслимана, Ђазим Ђоровић изговара следеће ријечи: „Не вјерују ми кад им кажем да ће четнике Њемац у бодљикаву жицу, у тор као козе и у козји рог да набије. Одавно би он њих у то затворио, само да није ових црвендаћа што искачу изнебуха и смуцају се. Да није вукова, не би паметни Швабо псе држао- све би он њих на псећу касапницим да им коже гули и мушеме од њих прави. Онда бисмо само ми остали и могли бисмо да чинимо шта год нам се свиди. Потплинули бисмо уз Лим на Васојевину и Црногорију- до Цетиња и до мора као некада- да нам нико на пут не изађе... Да су мени Албанци умјесто ових ћорила овдје-маштао је-па ја пред њима, с овом капом(Са поносом је Ђазим Ђоровић увијек носио капетанску капу њемачке војске) на коњу, и зелени барјак, а они за мном- за три дана бих све бацио под копита. Дим би стигао до Берлина, Итлер би се закашљао од нашега дима и рекао би: Алал ти вјера Ђазиме, знао сам ја да у теби нешто спава, чим си толики израстао!... А онда би по ширевини скупио војску и пошао на Србију. Ни тамо не би имао ко да се брани-све је то Шваба постријељао, по Краљеву и Крагујевцу, на хиљаде дневно.“⁷⁵ Други лик из романа, Ариф Блаћанац, изговара следеће: „Свеједно, није требало да нас Талијани и Албанци наведу на танак лед! Лако је Талијанима много их има. И Албанцима је лако- бржи су кад бјеже него кад наступају. Ми не можемо тако брзо да бјежимо као они- не дају нам дјеца, куће, жене, земља. Брзо смо само да се преваримо: Једва смо се дочекали да нам дођу Њемци и зеленбаћи из Италије. Самим тим што су против влашког ува-понадали смо се да су наши и на неки начин наше вјере. Дозволили су нам пушке да носимо и капабанде* да сами бирамо-од тога нам се причинило да нам се стара Турска вратила. Узалуд је Елмаз Шаман говорио да се из гроба нико не враћа-нико није хто да га слуша, сви скочили да искористе тих наших пет минута... Па и да смо били паметнији, и да смо послушали старог Елмаза-свеједно би нам било. Албанци су се били сјатили из далека- рат је за њих био као просјенац за курјак, сазову се с брда на брдо-од Пећи, до Врмоше од Ђаковице и Призрена да навале на Црну Гору и на тај њен инацијски устанак. Они би пошли и без нас, и палили би као што су палили, а на нас би остало да плаћамо као и

⁷⁴ С. Павловић, *Нав. дело*, 92.

⁷⁵ М. Лалић, *Хајка*, 213.

*Капабанда(итал.)- командант муслиманске сеоске милиције која је сарађивала са окупационом италијанском влашћу а касније и њемачком

сад што је остало...“⁷⁶ Очигледно је да се овдје мисли на гушење устанка у Црној Гори у коме су учествовали Албанци и муслимани уз многобројне злочине и репресалије које ће касније проузроковати освету коју су највише призивали четници и због чега је, како је већ споменуто, дошло до сукоба мишљења са партизанима.

Лик који пресонификује италијанску окупациону силу, јесте мајор италијанске војске Поло Фјори. Међутим, има нешто специфично у његовим ставовима. Он са презрењем посматра сарадњу Италијана са четницима, и згражава се над грађанским ратом у Црној Гори. Очигледно да је аутор овиме желио да покаже да човјек увијек остаје човјек, без обзира којој зарађеној страни у рату припада и без обзира у каквим околностима се нађе. Са друге стране, врло је могуће да је међу италијанским војницима било и таквих примјера попут мајора Фјориа, међутим нека писма италијанских војника из Црне Горе за вријеме Другог свијетског рата, чини се ипак вјеродостојније осликавају ситуацију у којој су се нашли као и њихово мишљење о свему томе: „Овде је рат завршен, али је остало нешто што је много страшније од рата. Остала је герила, тј. остали су устаници од бивше југословенске владе, који се боре за свој рачун, и тако нас смрт увек вреба када најмање очекујемо.“ Други пише: „Овде постоје оружане банде које су се одметнуле у високе планине и сваки час мора се пуцати на ове напаснике који мисле на свој начин... који не познају нашу лепу цивилизацију и навикнути су на планине као дивље звери.“⁷⁷

⁷⁶ Исто, 194.

⁷⁷ D. Nenezić, *Nav. delo*, 102.

Историјско и митско у „Хајци“

Као што се могло примјетити и у „Лелејској гори“, Михаило Лалић је био склон да мистификује партизанску борбу и грађански рат између четника и партизана у Црној Гори. То се најбоље могло видјети на примјеру тзв. лијевих скретања, теме коју су и комунистички историографи и комунистички књижевници били склони да мистификују, изузев неколико појединаца попут писца Бранка Ћопића.

Након револуције и народноослободилачке борбе, свакако да је комунистима у Југославији био циљ, да од тога направе неку врсту култа, да од партизанских бораца који су погинули у рату створе култ хероја или култ народних хероја који су се жртвовали за добробит читавих будућих покољења, и да од њих створе ликове на које ће се генерације које долазе угледати, и величати и њих и револуцију. Такво настојање свакако да се може уочити и у „Хајци“ Михаила Лалића. Партизани се стављају у контекст борбе хришћана против паганског Рима, па тако Лалић пише: „Тако стиже до Дванаест мученика у Кесарији палестинској. Први је Памфил, који је поправљао преписе Светог писма, затим стари ђакон Валент, такође учен човјек, и Павле, који је прије тога био бачен у огањ за Христа. Затим пет брата родом из Мисира који су се враћали с издржане казне, из рудника киликијских, и на капији града рекоше да су хришћани. Сви су они били посјечени, а с њима и младић Порфирије који потражи тијела њихова да сахрани. Овај у огњу изгоре. Још и Селвекије, који приђе и пољуби мученике прије него мач паде на њихове главе. Још и старац Тодул, слуга римског судије, који при спроводу пољуби једног мученика. Најзад и Јулијан, који мртва тијела мученика цјеливаше и хваљаше их. Мора да је то била нека хајка, помисли Пашко, нешто као оне што су се током зиме дизале на комунисте. Богзна колико је воде протекло од времена цара Диоклецијана, а ништа зато-нијесу се хајке смањиле, него баш нарасле.“⁷⁸ Овакав начин стављања партизанске борбе у контекст страдања хришћанских светаца, провлачи се кроз цијели роман: „Не разликујемо се ми много од тих измијешаних старих вјера што су кроз вјекове, увијек узалуд, једна од друге прекрадале тих неколико изборних парола. Прогласили смо и ми своје свецe, имамо мученика, аскете, најзад-натјерани смо у катакомбе, а то значи да ћемо побиједити и да ћемо постати досадни чим се власти дочепамо... Они наши што послјије дођу

⁷⁸ М. Лалић, *Хајка*, 27-28.

претвориће је у ловачку кућицу, или ће се неко досјетити да од ње направи мали музеј занимљив за туристе. Изложиће поломљене и зарђале наше пушке, књиге наше труле од влаге, и неколико фотографија поређаних тако да личи на иконостас у сеоској цркви.⁷⁹ Овдје и сам Лалић говори о стварању тог култа народних хероја и величању револуционарне борбе, што је наступило одмах након краја рата.

Као што је већ речено у поглављу везаном за „Лелејску гору“, комунисти су вјешто користили националне јунаке из српске историје са њима се поистовјећивали, Косовски мит или Косовски завјет и наравно Његоша као симбол Црне Горе. Сталним спомињањем времена ропства под Османском влашћу, времена хајдука и ускока, буна и устанака, које је остало дубоко урезано у сјећању српског народа у Црној Гори, Лалић партизанима даје особине тих мистичних јунака који су надахњивали сва будућа покољења у борби за слободу и против туђинске власти. Сада партизани настављају тај непрекинути низ и они сада настављају тај континуитет хајдуковања и борбе за слободу. „Њих је Ђулбег објесио, рече у себи; он је то у име Стамбола, а нас Јузбашећ тјера у име Рима, Берлина, Лондона и читаве буржоападне културе заједно. Хашки главари су били за читав мјесец дана ближе прољећу него ми данас: Црна Гора је била слободна и Србија полуслободна и хајдуци, одметници, чете били су све премрежили- имали су више изгледа да се спасу него ми данас, а ипак су заглавили. Ми смо чини се, одређени да обновимо њихову судбину- Ладо заступа Лада с Луга, ја Радована Злоглавца, а Душан Заћанин, Милована Заћанина- за сваког имамо замјену, чак и да претекне...“⁸⁰ На другом мјесту, један лик изговара следеће: „Одавно су нас наговарали да баш ово што је тешко изаберемо. Прије нас су били Бајо Пивљанин* и Стојан Јанковић* и гуслари инације што су о њима пјевали да нас на ово наговоре. Па владике с Цетиња и Карађорђе, па Миљан Вуков** и Марко Миљанов** и Гаврило Принцип и броја им се не зна. Сви су нас они наговарали, не од дјетињства него и давно прије дјетињства док смо били у зачецима прадједова. И народ, овај, наш овдје и онај тамо у Србији- кад је вјешао издајнике и палио им куће да се не познаје гдје су биле, то нам је у аманет остављао да и ми тако чинимо. Држи се те навике народ кадгод му дође тијесно-тражи и нађе неког кога намијени и задужи да му чува поштење и

⁷⁹ Исто, 45-46.

⁸⁰ Исто, 247-248.

*Ускоци из 17. вијека против Османске власти

**Црногорске војводе из 19. вијека

опоро сјеме слободе за боља времена. Да није нас нашао, некога би другог нашао за ово-ми бисмо тада томе другом завидјели, а зато је боље да он нама.⁸¹

„Зрно које умире дајући живот класу, мора да буде веселије од онога које чаји чекајући у амбару. Долазила су и прије зла времена кад се мале јуде смију јунацима, и нагрде их и прегазе их, мртве, и мокре им по гробовима-а ништа зато. Понекад се магле пропну да висове посакривају, покрију их сасвим, прогутају, а свеједно- ми ћемо се опет некад, некако, негдје неком пред очима појавити као борови, поново зелени, из магле и зиме кад изроне...“⁸² И овдје као да се може примјетити пишчева алузија на Свето писмо, и један цитат који каже: „Ако зрно пшенично паднувши на земљу не умре, оно једно остане; ако ли умре много рода роди. (Јеванђеље по Јовану, 12;20-25.) Они сматрају да њихова жртва није узалудна и да је за добробит будућих нараштаја.

Да се партизани заправо представљају као једини и прави дио српског народа који наставља тај континуитет борбе и жртвовања за слободу, говоре и следеће ријечи: „Прогутала је онда читаве батаљоне- све младићи, све насмијани скојевци- тешко да ће се икад више родити једно такво покољење. Али- можда је то неки незнани закон, или је таква судбина Србије да у сваком рату изгуби своју најбољу крв...“⁸³

Међутим, као што је и раније већ речено, комунисти нису баш све личности и догађаје из српске историје узимали као подлогу за своју борбу. Према многим личностима и догађајима су имали обазрив а према неким и негативан став. У прилог томе иду и следеће ријечи из романа „Хајка“: „Почеле су те несугласиле прије тридесет година код ријеке Брегалнице гдје су се Србијанци и Бугари, као кад се побију двије кошнице пчела, страшно обрачунавали за све прошле и будуће неслоге отимајући једни другима голуждраве брегове и препечену земљу македонску, црвенкасу од старе крви. Црногорци, који су дошли „браћи у помоћ“, нестрпљиви и раздражени страхом од колере, хтејели су пошто-пото да покажу јунаштво и лудачки су истрчавали у јурише с пиштољима. Бугари су их дочекивали митраљезима, Србијанци су се смијали лудој браћи. Њему се нимало није допадало то јунаштво које је остављало гомиле мртвих и рањених. Ни читав тај рат с дојучерашњим савезницима није му се свиђао.“⁸⁴ Овдје је ријеч о Другом Балканском рату из 1913, када су Краљевина Србија и Бугарска

⁸¹ Исто, 350.

⁸² Исто, 78.

⁸³ Исто, 68.

⁸⁴ Исто, 8-9.

ратовале око Македоније. За комунисте је било важно да се неке српске побједе из прошлости обезвриједе и покажу непотребним и бесмисленим, јер су то „империјалистички или освајачки ратови за територије“.

Наравно, гдје постоје хероји постоје и издајници. Гдје постоји добро, постоји и зло. У роману четници метафорично представљају „свеопште зло“. Они су који сарађају са Италијанима, они су ти који су углавном криви за сву несрећу која је задесила партизане. Приликом сваког помена неког лика који представља четничку страну у роману, аутор заједно са њим даје и такав контекст који код читаоца изазива неку врсту гађења и презрења. Да би се четници приказали као војска без идеала, која се бори само зато што од тога има неког интереса, или да је само вођена нагоном за убијањем, осветом, говори и лик Филипа Бекића, четничког команданта, који је у четнике отишао само због личне освете једном од партизана: „Петнаест година сам чекао, помисли, дако буде доста. То ме и упутило овамо, то и ништа друго. Да је Заћанин са синовима пошао у четнике, ја сад не бих чинио ово што чиним, него баш обратно-оно што он чини.“⁸⁵

На примјеру сукоба два рођака Бекића, Филипа и Гавра који је у партизанима, приказан је сукоб четника и партизана у Црној Гори. Један врло интересантан дијалог описује сукобе мишљења између партизана и четника у Црној Гори: „Свак умире Фићо, али како? Већина са образом, а ти ћеш без образа. –Зашто мислиш да је без образа ? – Због макарона: јео си их! –И ти момче-нијеси их бацао низ поток, него право низ гркљан. –Оне што сам ја јео, нијесу срамотне; на пушку сам их добио. –Ја сам ти помогао да варош освојиш и да их добијеш, а ти ми мој дио не даде. – Како да ти га дам кад штитиш Мусулина(Мусолини) ? –Мусулин је Европа и кршћен је на неки начин, а ти Туркеше штитиш- то је срамотније. –Туркеше су у Турској, а ово овдје су муслимани, сиротиња: српски говоре, друкчије не знају- наши су, значи. –Сиротиња су откад смо их ми притегли. Прије су умјели да бегују и богују да газе и да бију и да жене преврћу и насађују. –То је прошло. –И Мусулин ће да прође. Јуче је дошао, а сјутра ће да прође, а Туркеше ту остају и сваког рата чекају да уз нечију помоћ узјашу...“⁸⁶

Писац кроз лик Филипа Бекића жели да покаже како су четници заправо вршили издајства и својих најближих рођака Италијанима. Међутим, да то и није било баш тако

⁸⁵ Исто, 152.

⁸⁶ Исто, 242.

у стварности, говори и примјер проф. Бранка Петрановића, који је био из Црне Горе и који је био члан партизанског покрета. У својој књизи „Историчар и савремена епоха“, испричао је догађај из рата када се крио у кући једног од својих ујака Јовићевића који су били у четницима, који су га спасили и нису издали, тако што четницима нису дали да уђу у њихову кућу гдје се он скривао. Професор Петрановић додаје, како би партизани сигурно допустили да га ухвате да би се доказали, и каже: „Четници су били домаћини и васпитани у другим традицијама. Братственичке, породичне, и уопште патријархалне стеге, нису биле попустиле.“⁸⁷

Да се четници прикажу као војска без икаквог морала и као нека криминална и злочиначка организација, говоре и ријечи које изговара лик италијанског мајора Фјорија: „Фјори је стекао утисак да је то удружење лупежа и коцкара састављено у неком југословенском Синг-сингу и доведено ту да у пракси покаже шта може да направи кад се поредак сасвим преокрене, па се олошу да у руке новац, оружје и људство и власт. Гледао је како моћ тог чуда расте и надао се да је то привремена појава изазвана неком климатском девијацијом- једна од оних фантастичних странпутица са којих се заведене људске масе ипак враћају кад престане дејство ненормалних и несазнајних сила... Дању су им помагали талијански авиони, бомбардујући одређене циљеве, касапeћи краве и жене по Дубу... ноћи им је помагала супротна зарађена страна- енглески авиони су им доносили опрему, муницију и ко зна шта још... Тако су усред рата, кад је све плакало- само они пропјевали.“⁸⁸

Да се четнички покрет додатно оцрни и прикаже као шовинистички, говори и следећа прича из романа: „Најзад он се смиловао. Наредио је жандарима да пободу у земљу двије сохе и да преко њих, на висини од метар и по, ставе пречку: ко ту пречку прескочи, тај има српске крви- не мора да се сели; ко не може да прескочи- нека одмах купи прње!“⁸⁹

Занимљиво је како аутор приликом било каквог помена комунистичких злочина у Црној Гори врши замјену теза: „Смрад меса га подсјети на раскопано *псеће гробље* у Луговима код Колашина гдје су партизани закопавали шпијуне и милиционере које су поубијали. У вези с тим сјети се команданта милиције, дебелог Рајка Гиздића и помисли: тај је још у прошлом рату заслужио да лежи на *псећем гробљу*. Заслужио је, а

⁸⁷ Б. Петрановић, *Историчар и савремена епоха*, Београд 1994, 193.

⁸⁸ М. Лалић, *Хајка*, 242.

⁸⁹ *Исто*, 253-254.

није се дао; не да се он ни у овом рату.“⁹⁰ Опет долазимо до истог, „било је убијања али није било довољно и требало је још“, а поред тога један четнички командант сматра да је његов надређени требао да буде убијен у тим истим партизанским ликвидацијама. Тиме заправо, као да се има намјера само да се оправдају и мистификују партизанска убиства недужних. Уз све то, кривица се као по обичају сваљује на народ, који сам мора да буде свјестан својих грешака, јер тобож партизани све то раде за његову добробит: „Стално нас је опкољавао и непрестано на ово гурао лукави прастари лисац-народ мрмљајући: само сте ми још ви остали, само још ви ме нијесте издали, може ли се вама вјеровати, можете ли ви то на себе узети ?... Тако је било до устанка, а послје је продужио да нас гура: смичите шпијуне, чистите издајце, вазда смо их убијали, истријebите губу из торине док се народ није заразио... Ипак је одједном пожурио да се зарати, помисли Заћанин и прекорно климну главом. Прије него смо ми ту скривену губу истријебили, он се већим дијелом заразио, а онда је почео да прогони као заразу, и као напас и губавце, нас који се нијесмо дали заразити. Спори смо били, истина је, колебали смо се и понекад смо намјерно промашили-надали смо се да ћемо губу застрашити, па да буде мање крви, зато сад те промашаје плаћамо својом крвљу.“⁹¹

Да преовладава тенденција комунистичког схватања, не само српске него и европске историје, говоре многи дијелови романа: „Овдје Тјер и Гизо и Метерних и Кавењак-баци пушку и изађи из те рупе! И Спартак је бацио пушку, и браћа Граси и Карл Либкнехт. Сви смо се ево искупили да још тебе избришемо... Сад наступа друга смјена-Петен, Недић и Јузбаша с мароканском коњицом генерала Франка. Задатак им је да их истјерају из те рупе, а послје као зечеве...“⁹² Овдје се помињу следеће историјске личности: Луј Адолф Тјер(1797-1877), француски државник и политичар, први предсједник француске Треће републике(1871-1873), познат по томе што је као министар унутрашњих послова спроводио сурове репресалије 1834 против раднике у Паризу и Лиону који су устали у заштиту својих права. Као шеф версајске владе 1871, у крви је угушио Париску комуноу. Франсоа Пјер Гијом Гизо(1787-1874), француски политичар, премијер 1847-48, оборен са власти у Фебруарској револуцији. Клеменс Метерних (1773-1859), аустријски политичар, познат по томе што је увео „Метернихов систем“ полицијско-апсолутистички режим, кој је гушио сваки национални и слободарски покрет. Тек је 1848 након револуције поднио оставку на мјесто министра

⁹⁰ Исто, 182.

⁹¹ Исто, 350-351.

⁹² Исто, 366.

спољних послова. Генерал Луј Кавењак био је човјек који је угушио „Јунски устанак“ париских радника 1848 године. Спартак је свакако познат као роб који је подигао устанак против Римске републике између 73 и 71. године п.н.е. Тиберије и Гај Грах су такође личности из античког Рима, који су се борили за права плебејаца у Риму, и који су жељели да спроведу низ економско-аграрних реформи. Живјели су у 2. вијеку п.н.е. Карл Либкнехт(1871-1919), њемачки социјалиста и један од оснивача Комунистичке партије Њемачке. Маршал Филип Петен(1856-1951), француски генерал, и предсједник Вишијевске Француске, сарадник са Њемцима у Другом свијетском рату. Генерал Милан Недић(1878-1946), такође генерал југословенске војске, али и политичар, био је на челу марионетске владе у Србији под окупацијом Трећег рајха. Генерал Франциско Франко (1892-1975), вођа „фалангиста“ у грађанском рату у Шпанији против „републиканаца“-комуниста, а касније и шпанске државе. Марко је био Шпанска колонија и његове снаге у грађанском рату попуњаване су управо из Марко, па зато и „мароканска коњица“.

Ово поглавље требало би закључити онако како се и сам роман завршава, стиховима Петра II Петровића Његоша из „Горског вијенца“ које изговара Вук Љешевоступац, а у самом роману их пјева уз гусле лик по имену Јово Јасикић: „Чево равно, гнијезно јуначко, а криво људско разбојиште, многе ли си војске запамтило...“ Већ је неколико пута речено да је Његош стално присутан у Лалићевим романима али и да су га као симбол Црне Горе користили и комунисти, и да су се поистовјећивали у одређеним тренуцима са Његошевим стиховима.

Ипак, након свега, за ужасни братоубилачки рат у Црној Гори током Другог свијетског рата, и тешке последице које је за собом оставио а које се осјећају и данас, можда би били прикладнији следећи Његошеви стихови из „Горског вијенца“: „Црни дани, а црна судбино! О кукавно Српство угашено, зла надживјех твоја сваколика, а с најгорим хоћу да се борим! Да, кад главу раздобиш тијелу, у мучењу издишу членови...“

Закључак

Након свега написаног, тешко да се може рећи да су романи Михаила Лалића, „Лелејска гора“ и „Хајка“, вјеродостојан историјски извор за период о коме говоре. Иако су то без премца, одлична књижевна дјела која говоре о човјеку у најтежим и најнесрећнијим околностима који могу да га задесе, каква је и сам рат, ипак посматрано из угла једног историчара, та књижевна дјела носе са собом и једну ноту пристрасног казивања. Књижевност социјалистичке епохе или српска књижевност настала након Другог свијетског рата, сасвим је јасно да је била прожета идеолошким ставовима оних који су се стварали.

Као што се не смије обезвриједити народноослободилачка борба партизанских јединица у Другом свијетском рату, тако се не смије обезвриједити ни књижевност која говори о том периоду, и поред револуционарне борбе, превентивних ликвидација, смјене власти у Југославији и свих других примјеса које је са собом носила. Романи Михаила Лалића говоре и о томе, какве и колике жртве су припадници народноослободилачког покрета подносили у борби коју су водили, и које се никад не могу ниподаштавати. О огромној пожртвованости коју су обични људи подносили у народноослободилачкој борби, пише и др Саша Божовић у својим мемоарима *Теби моја Долорес*. Почевши од личног примјера др Саше Божовић која је преживјела италијански логор у Албанији, поднијела највећу жртву коју један човјек може да поднесе, изгубила је своје дијете, преко примјера људи које је она познавала, јасно је да се народноослободилачка борба не може и не смије обезвриједити.

Међутим, у поменутих романима Михаила Лалића могу се примијетити извјесна мистификовања грађанског рата у Црној Гори, прећуткивања и претјеривања. Јасно је да су то само књижевна дјела, да писац има потпуну умјетничку слободу, да се преплићу историјско и фиктивно, али ако те романе посматрамо као историчари у њима не можемо тражити вјеродостојне историјске чињенице. Али их свакако можемо искористити да би створили слику борбе обичног човјека за самопреживљавањем и опстанак у оним тренуцима када се све окреће против њега.

У самим романима, ликови су оштро подијељени да позитивне и негативне. Они ликови који представљају припаднике партизанских јединица, они су сви

персонификују добро, они могу да преживе све, и може се рећи изгледају као супер-хероји. Већ је било ријечи о томе, да је и књижевност па и историографија послератне Југославије била усмјерена ка томе да се од народноослободилачке борбе и њених припадника створи мит и култ херојске борбе који ће бити матрица свим потоњим генерацијама које долазе. Са друге стране, метафора за опште зло у романима су припадници четничког покрета. Они персонификују тамну страну, оне који су против правде, истине и слободе, и оне који носе жиг „издајника“, раме уз раме са највећима у српској историји или у српској епској народној поезији. Јасно је сасвим, да у једном таквом рату какав је био грађански и братоубилачки рат у Црној Гори, у потпуности исправних, нема. Сваки рат је сам по себи несрећа, а како каже Милован Ђилас: „Револуције и грађански ратови су највећа несрећа која може да задеси један народ“. Учесници једног таквог рата морају да сnose подједнаку одговорност за исти.

Српска историографија и даље није рашчистила са грађанским ратом четника и партизана, нити у потпуности истражила све аспекте сарадње четника са окупатором, као што није рашчистила да ли је, како пише проф. Бранко Петрановић: „Револуција нормални ход историје или накарадна и случајна интерполација у њене токове?“ Тас на ваги српске историографије деценијама уназад преваљује час на „лијеву“, час на „десну“ страну. Оног тренутка када пронађе своју равнотежу, моћи ћемо рећи да имамо праву слику догађаја који су се збили у грађанском рату између четника и партизана, не само у Црној Гори, него и на простору цијеле Југославије. Али, „никада се не смије одустати од рационалне историјске свијести“ каже проф. Петрановић.

На самом крају можемо само да се надамо, да се никада више неће поновити оно што се догодило у Другом свијетском рату на простору Југославије, и да никада више неће доћи до рата који је са собом носио карактер братоубилачког. Али се исто тако надамо да ће и српска историографија једног дана кренути правим путем, путем рационалне историје, путем измирења историјских сукоба попут овога какав је сукоб четника и партизана, јер будућност нараштаја српског народа, не може се градити на међусобним размирицама и сукобима из прошлости него на измирењу. А српском народу који се у овим тренуцима суочава можда и са најтежим периодом у својој историји, подијељеност и сукоби из прошлости најмање су потребни.

Садржај

Предговор.....	2
Увод.....	4
Историјски контекст: Други свијетски рат у Југославији и италијанска окупација Црне Горе.....	8
Окупација Црне Горе.....	10
Устанак у Црној Гори.....	12
Почетак грађанског рата у Црној Гори и узроци „хајке“ на партизанске јединице током 1942. Године.....	16
Сарадња четника са Италијанима.....	18
„Лелејска гора“.....	22
Ладо Тајовић.....	23
Историјско и митско у „Лелејској гори“.....	28
„Хајка“.....	33
Историјско и митско у „Хајци“.....	38
Закључак.....	45

Извори и литература

Извори:

1. M. Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990.
2. M. Лалић, *Хајка*, Сарајево 1989.
3. M. Лалић, *Лелејска гора*, Београд 1990.
4. Dr Saša Božović, *Tebi, moja Dolores*, Beograd 1987.

Литература:

5. A. Митровић, *Историјско у Чаробном брегу*, Београд 1977.
6. B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992.
7. Б. Петрановић, *Историчар и савремена епоха*, Београд 1994.
8. V. Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas, prilozi za biografiju*, Beograd 1991.
9. Г. Милорадовић, *Историјско у роману "Радецки марш" Јозефа Рота*, Годишњак за друштвену историју, год. IV, св. 2-3, 1997.
10. D. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941-1943*, Beograd 1999.
11. J. Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд 1996.
12. С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко, 1941-1942*. Књ. 2, Пале-Београд 2000.
13. С. Павловић, *Хитлеров нови антипоредак; Други светски рат у Југославији*, Нови Сад 2009.

Линкови:

14. http://politikin-zabavnik.co.rs/pz/tekstovi/ima-li-secer-veze?fbclid=IwAR1o9sXtbvSfKrHzhj2ealaq6fuYQJoKum0l9C_kAyAkCOhaEzak0LTJaG4
15. http://trebjeski.blogspot.com/2012/03/blog-post_7752.html